चेदि परमाणुद्वयसंयोगवदसमवायिकारणत्वा
त्वमस्तिति चेन्न विकारित्वात्तस्य परिणामस्य पादा
दः सिद्धांते उपेयते आरंभवादे तु नाविकाराभिमत
विवर्तकार्ययोर्भेदः स्पष्टः सिद्धांते तु स्वपरिणाम
रिणामयोर्भेदः कथं ज्ञायते इति चेन्न लक्षणभे
समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणाम इति परिण
ं· ततश्च सत्यनामकर्तापुरुषश्चात्र सत्य
पृचितं कर्तापुरुषश्चांशेन चयतो
जेयं यहा... नामेति पाठेय
तोच्यते

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ हृत्स्वचरणकंजश्रीसाश्रयेति प्रसादिमं ध्यानारं रूत्स्नेति नित्यं निमग्नमयि तन्य

ॐ ज.टी. १ दे १ गणेशं वागीशं प्रपद्ये निहरं कारणवरं नमामि ब्रह्माणं निखिलजनकं विष्णुहितदं हरेरूपं व्यासं प्र

थितमहिमं शंकरमिह गुरुं श्रीमंतं नौम्य परं परगं नानकमपि २ श्रीगुरुं गुरूणां ब्रह्मविद्धरिष्ठं येन चतु

र्णां व्याणि जिताः सिद्धा जीवानां तारकस्त्वयः ३ श्रीमंतो न वयस्त्वं शंभूता ब्रह्मविद्वराः श्रीरादमस्तु खो

दं श्रीनानकं नमामि तं ४ श्रीमान्स्वगुरुर्यो मे हृदयब्रह्मस्वरूपकः गोविंदसिंहस्त्वा ... णं ...

नमामि ब्रह्मणो विद्याप्रदं शास्त्रोपदेशकं गुरुं च परिनौमि दिपालकं हि प्रि

दृढसिद्धकं शास्त्रब्रह्मविदं सौम्यं नमामि बोधदं गुरुं ६ इदानीमपि चावाल्ला

सिद्धस्त्वं भजे मुक्तिप्रदं गुरुं ७ भाषाभाष्यमस्मोचेयमर्थतः शास्त्रदृष्टित

तः ८ अथ नवेहतावत्परमकृपालुश्रीनुर्वाणं श्रमनिहसवयमानुष्ठा

न्यात्रमाणाऊशलान्यमजितासित्नमप्ययोग्यान्वलोक्य श्रीगुरुः

निवहपरिकरो ग्रंथनिचयकेष्वमपि प्रणीतवानत्रापि परमरहस्यम

नयाभाषानिविष्टपापिमंत्रभूनमात्मविज्ञानदीनेभ्यः शावनुल्पप्पश्यान

चकनया शारीरकसूत्रशास्त्रवन्मतिपिंजपनामेगनिग्रंथं चकार तस्य चम्

भिमतपरमाणूनामिवारंभकत्वमद्वितीयत्वात्तस्य सद्वितीयत्वे हि परमाणुद्वयसंयोगवदसमवायिकारणान्ता
जे·टी· पेनारंभकत्वं नेत्युक्तं दिसांख्याभिमतप्रकृतेरिव परिणामित्वमुपादानत्वमस्त्विति चेत् अविकारित्वात्तस्य परिणामस्युपादा
२ नत्वे सविकारितया कूटस्थत्वव्याघातात् ननु ब्रह्मनि द्विवर्तप्रपंचयोरभेदः सिद्धान्ते उपेयते आरंभवादे तु ताकिकाभिमत
आरब्धकार्यमारंभकात्कारणादत्यन्तभिन्नमङ्गीक्रियते अतः आरब्धकार्यविवर्तकार्ययोर्भेदः स्पष्टः सिद्धान्ते च परिणाम
वादेऽपि सांख्याद्यभिमते परिणामपरिणामिनोरभेदाभ्युपगमाद्विवर्तपरिणामयोर्भेदः कथं ज्ञायत इति चेत् लक्षणभे
दाद्विवर्तपरिणामयोर्भेदसंभवात् किं तद्द्वितयोर्लक्षणमिति चेत् उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणाम इति परिणा
मलक्षणं उपादानविषमसत्ताकोऽन्यथाभावो विवर्त इति विवर्तलक्षणमित्यलं ततश्च सत्यनामकर्ता पुरुष इत्यत्र सत्य
नामेत्यंशेनोक्तप्रकारेण सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्योक्तस्वरूपलक्षणं ब्रह्मणः सूचितं कर्ता पुरुष इत्यंशेन च यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादि तटस्थलक्षणपरवाक्योक्तं तटस्थलक्षणमपि सूचितं भवतीति ज्ञेयं यद्वा सत् नामेति पाठेऽय
मर्थः सत्पदेन घटः सन् इत्यादिप्रतीतिहेतुत्वाद्घटादिप्रपंचभूतविवर्तकार्यानुगततत्तदुपादानसद्वाचि तद्ब्रह्मोच्यते
नाम पदं च तस्य सतः सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतौ प्रसिद्धिपरं तथा च यत्सद्ब्रह्म नाम सदेवेत्यादिश्रुतिप्र
सिद्धं तज्जगज्जन्मादिकर्तृ नत्वर्थः कर्तेति कर्तृत्वेऽस्त्युपादानमिति विवक्षितं अस्यापि ग्रंथस्याभिन्ननिमित्तोपादानपरोक्त
श्रुतिसूत्रयोस्तत्राद्यस्य चानुसारित्वात् पुरुषपदार्थस्य सर्वात्मत्वलक्षणसर्वव्यापित्वस्य ब्रह्मणः सर्वोपादान ॥

श्लोकात्मिकाष्टात्रिंशानपर्वाणि तेषु प्रथमे पदार्थबुद्धिर्वाक्यार्थबुद्धौ हेतुरिति न्यायमनुसृत्य तत्त्वमसीति वाक्या
र्थज्ञानस्य तत्त्वपदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् तज्ज्ञानाय तावत् तत्त्वं निर्दिशन् मंगलानुचरणव्याजेन तत्पदार्थ
मुन्यादयति सत्येत्यादिना अत्रादिपदाध्याहारेण सत्यादीति वोध्यं तथा च सत्यादीत्यनेन सत्यमादिर्यस्य सत्यज्ञानमनं
तं ब्रह्मेति वाक्यस्य तदर्थं सत्यादीत्यर्थः यद्वा सत्यपदमुपलक्षणं सत्यादिवाक्यं वोध्यं तथा च यस्येति शेषेण यस्य पुरुषस्य
परस्य सत्यादिवाक्यं नाम स्वरूपलक्षणं पर शब्दः स जगज्जन्मादिकर्त्ता उपादानं चेत्यर्थः यद्यप्यत्रेष्टं युपादानत्वं वा
यकं पदं नास्ति तथापि यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्वे

सत्यनामकर्त्तापुरुषनि र्भवनिर्वैरअकालमूर्तिअजूनीसैभंगुरुप्रसादजप ॥

त्यादिश्रुतौ जन्माद्यस्य यत इत्यादिसूत्रे वाभिन्ननिमित्तोपादानत्वप्रतिपादनेन वा निमित्तापरपर्यायकर्तृपदेनैवोपादानत्व
लक्षणायोपादानत्वस्यापि प्रमाणसिद्धत्वात् यद्वा पुरुषपदेनैव पूर्णत्वं पुरुषशब्दितेवमुन्यत्वोपादानत्वमपि याह्यं सर्वपरि
च्छेदरहितव्यापिन एवोपादानत्वात् तदतिरिक्तस्य तदसंभवात् तथा च यस्य परस्येति शेषेण यस्य परस्य सत्यादिवाक्यं ना
म स जगतो जन्मादिकर्त्ता पुरुषो नाम मोपादानं चेत्यर्थः परस्य कर्तृत्वं नाम कार्यमात्रानुगतमुपादानगोचरकार्यानुकूलज्ञान
वत्वं न च ज्ञानं मायापरिणामरूपमित्यत्र विस्तरेणोक्तं उपादानत्वं नाम विवर्त्तकार्याभिन्नत्वं वा मायया तो जगद्रूपविवर्त्तमानं
त्वनन्तु नैयायिको ॥

नित्यत्वेति श्रुतेरीहेरविरूपनित्यया वाचा स्तुतिं प्रेरयेत्यर्थः एवं वेदस्यानित्यत्वश्रवणात्कथं तत्कर्तृत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञकल्पनित

अटी· वेदकर्तृत्वाभावेन तत्कर्तृतः प्रतिजगज्जन्मादिकर्तृत्वमपि न संभवतीति चेन्न गते स्वासस्यायेन वेदस्योत्पत्तिश्रवणात् अस्य म

१ हतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादौ ननु तथापि सत्त्ववेदस्य ब्रह्मणो मानत्वमनुपपन्नं य

योरावपि मानत्वादिति चेन्न सा तात्पर्यपर्यालोचनया ब्रह्मप्रतिपादकस्य वेदस्य तत्रैव मानत्वादिति बोध्यं एवमभिव्रति

मितोपादानत्वे लक्षणं तटस्थलक्षणमुक्तं यथा शाखा चन्द्र इत्यत्र शाखा चन्द्रस्य न तत्रत्वेनाभाऽलसमात्रात् दोषलक्ष

व्यावर्तकत्वे सति लक्षणत्वात् इत्यं सत्यादिस्वरूपलक्षणे व्यभिचारवारणाय विशेष्यं अशेषे लक्ष्यव्यावर्तकत्ववारणाय विशे

षणं लक्ष्यविशेषणं अलक्ष्यैकदेशवारणाय यमात्रेनियावर्तिसाध्यले लक्ष्याभिन्नत्ववस्तुनि व्यभिचारवारणाय सत्यन्ता

श्रयवा व्यावर्तकत्वे सति लक्ष्याहतित्वं तटस्थत्वं तथा च जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणेनालक्ष्येभ्यो ब्रह्मणो व्यावर्तित

तीमान्यान्याभावस्तत्तः तेषां व्याहतिरत्यन्ताभावः तत्र स्वपंजगज्जन्मादिकारणं न ब्रह्मेति कारणत्वेनाकारणभूतानाम ब्र

ह्मत्वलाभः तत्र ब्रह्मणि वस्तुतः कारणत्वस्याहतितया स्फुटत्वलाभः तथा चात्मन आकाशः संभूतः यतो वा इमानि भूता

दिसृष्टिवाक्यानां तटस्थलक्षणपरतया सत्यादिलक्षणोपस्थितब्रह्मणि तात्पर्येनान्यत्र सृष्ट्यादिप्रतिपादने प्रयोजनाभावा

त् सर्वेषामपि वाक्यानामद्वितीयब्रह्मणि तात्पर्यमभ्युपगमेन प्रयोजनमद्वितीयब्रह्मज्ञानमेवेत्येतदभिप्रायेणैव २

स्वरूपलक्षणपराणामखण्डार्थकानां सत्यज्ञानमानन्दो ब्रह्मेत्यादीनां प्रहतिरिति भावः ननु सत्यादिपदानामखण्डार्थकत्व

स्व वर्णायतनया पुनरुक्त्यापत्तिरिति चेन्न सुखहत्यासत्यत्वादिविषयकत्वेन लक्षणया खण्डब्रह्मपरत्वोपपत्तेः सत्यपदलक्षणस्य त्रि

सिपर्

त्वेनप्रपञ्चस्य: नह्युपादानत्वं विनानुपपन्नतयानस्योपादानत्वस्य पुरुषपदार्थासिद्धत्वात् सहदेशमच्छरावश्यादिस्मृती
नेरिव घटादिप्रतिनिमित्तोपादानत्वं विनैव सत्त्वात्: सत्कार्यवादत्वानुगतप्रतीतेरपि सद्ब्रह्मोपादानत्वं विनासंभवाद्वेति सर्व
प्रकारेणाब्रह्मणोभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तत्रस्थूलत्वंतेणासिद्धं परन्त्वस्मिन् व्याख्याने सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादि
वाक्तरवाक्यभूतश्रुत्यर्थः सत्तामात्रेण शेनसत्त्वितो भवति कर्ता पुरुषइत्यंशेन च यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां क
र्तायस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः पुरुषइति कौषीतकी ब्राह्मणे बालाकि अजातशत्रुसंवादे बालाकिब्राह्मणं प्रतिअजा
तशत्रोः प्रत्युत्तरभूतश्रुत्यर्थमस्त्वितिइति विशेषः हे बालाके य एतेषां ब्रह्मणः कार्यभूतानामपि ब्रह्मान्येन तदुक्ता
नां सूर्याग्निचंद्रवाय्वादिमूर्तानां स वै पुरुषो वेदितव्य इत्यर्थः विशेषतो जगत्कर्तृत्वमुक्त्वा सामान्येनापि तत्कर्तृत्वमा
हयस्य चेति यत्कर्म सतात्पुरुषस्यैतच्चराचरात्मकस्थूलसूक्ष्मं च क्रियत इति कर्म नामकार्यमित्यर्थः अथवा पुरुषः
परःसत्यस्य स्थूलस्य पंचीकृतभूतात्मकस्य नाम्नः सूक्ष्मस्यापंचीकृतभूतात्मकस्य जन्मादिस्थितिभंगानामुपादा
नत्वे सति कर्तेति योज्यं अत्र चोपादानत्वे सत्त्वस्य स्वयमेव भवती श्रुतिः प्रमाणं अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिः स्थूलप्रपंचकर्तृत्वे आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतिश्च परस्य सूक्ष्मप्रपंचकर्तृत्वे ॥
इति ब्रह्मव्यस्यात् अस्मिन् व्याख्याने भूत नामकर्ता पुरुष इति वाक्यमुक्तश्रुतीनां ब्रह्मणोभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन स्थूलत्वेण मा
न भूतानामेव ननु सत्यादिस्वरूपलक्षणानां भूतानामखण्डैकरसे संबन्धज्ञानमित्यादीनामभिनिज्ञायते अथवा सत्येन प्र
गताविषयितेवस्तुनि तन्मात्रामानभूतस्य शब्दस्य वेदस्य पुरुष उपादानत्वे सति कर्तेत्यर्थः ननु वाचा विरूप ॥

निरस्ताशेषाः संसारदोषा येन स तथोक्तः अस्थूलादिस्थूलादिभिन्नलक्षणं स्वरूपं यस्य स तथोक्तः अहंरूपत्वादिगुणकश्रुति
नविद्यंते हेत्वादयो गुणधर्मा यस्य स तथोक्तः परात्मनः नित्यनिर्मलः नमः अज्ञानमलत्वागमलो येन स तथोक्तः रात्रिस्रोका
र्थः अप्रमाणिनिर्भवोनि निःशेषः पूर्णः सर्वपरिच्छेदरहितः भवः शिवः स्वविकल्पाणामगम्यरूपश्रुतिविधिर्मुखे नव्या
ख्येयं असिनयते निर्भवरूपेनेन विशेषणेन अनंतब्रह्मेति श्रुतिव्याख्यानात् निर्भवपदस्यापरिच्छिन्नशिवार्थकस्या
नंतब्रह्मपदसमानार्थकत्वात् निरंजनपदसमानार्थकत्वं भवपदस्य च ब्रह्मपदसमानार्थकत्वमिति विभागः निर्भ
य इति पाठस्तु अविद्याकार्यजन्ममरणादिसंसारभयरहित इत्यर्थः न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति श्रुतेः वाक्य
जन्याहं ब्रह्मास्मीतिवृत्त्याभिव्यक्तः सत्त्वपरपवात्ज्ञानभूतावरणविनाशनेन तत्कार्यकालीनजन्ममरणादिसंसारभय
भावात् नमवतीति श्रुत्यर्थः नच ज्ञानं प्रति चैतन्यस्य बाधकारम्प्रति प्रकाशस्य व विरोधितया कथमज्ञानसंभव
उक्तः तथाज्ञानेन तन्निराकरणमनुपपन्नं तेनाज्ञानस्य वैपर्थ्यात् ज्ञानशास्त्रस्यापि वैपर्थ्यापत्तिरित्यत आह निर्वैर
इति परं आवरकाज्ञानं प्रतिवैररहितः अज्ञाननिवृत्तस्वरूपभूतज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावो हि तं विना न संभवतीति तस्माज्ज्ञानोक्तेरा
धापत्तिभावः स्वरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वाभिप्रायेण इति ज्ञानस्य च विरोधित्वाभिप्रायेण च श्रीकृष्णभगवतान्युक्तं
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाश
यति तत्परमिति जन्तूनां स्वरूपभूतज्ञानमज्ञानेनावृतं तेन तस्य तदविरोधित्वात् तेनावृतस्वरूपज्ञानेनेत्यर्थः नहि
केनचनावारकत्वमत आह ज्ञानेनेति तु शब्दः स्वरूपज्ञानाद्वृत्तिज्ञानव्यतिरेकार्थः ५ ॥

कालाद्वाक्यं ते त्वमिदं पद नित्यज्ञानात् तत्पदलक्ष्यात् अभिन्नं तस्मिन्नेव ज्ञानप्रसंगात् तथा सत्यपदलक्ष्यात् स्वाध्यरूपाहात्वपदलक्ष्यं
नित्यचैतन्यमपि न भिन्नं तत्स्मात् तत्त्वमसि वाक्यार्थापत्तेः एवं च वाक्ये नित्यज्ञानाभ्यां सत्यज्ञानपदलक्ष्याभ्यामानंदपदवाच्यस्य
भिन्नेवापि न त्वंत्वभिन्नं वाक्यज्ञानलक्षितेरोषभयाद्भेदस्येवन्यायत्वात्स्वेवमनुतरज्ञापि वोध्यं किमर्थं तर्हि पदसमुदाय इ
ति वेदान्त्यवादीनाम्भ्रान्तिसिद्धान्तो व्याहतः यतनि वदामः एतदभिप्रायेणैव टंस्वरूपलक्षणालक्षणाव्यावर्तकत्वे सति
लक्ष्याद्दैतस्य स्वाभित्वं सर्वैरपि हे त्रितिभावः एवं पुरुषपदविशेषणाभूतेस्तत्पलक्षणास्वरूपलक्षणापरस्य
स्यर्थस्य सूचकत्वात् सूत्रैः सत्यनामकत्वेनिपदेमायासमर्पितकारणत्वविशिष्टं ब्रह्मचैतन्यं तत्पदवाच्यमायायाप्रयुक्तको
रणत्वादियविविरहितशुद्धब्रह्मचैतन्यं तत्पदलक्ष्यमित्यभिप्रायेण निर्धार्यं पुनरपि पुरुषपदविशेषणोरम्यैः स्फुरत्य
पेसूचकैः पदैस्तदर्थमेवाभिधारयति परमकृपावशाः श्रीगुरुः निर्भवशन्ति निर्भयश्चेति वा पाठोज्ञेयः तत्र नाव की
दृशः पुरुषः पर्यो निर्भवा नियतो भवः संसृतिः स्थूलसूक्ष्मसमष्टितत्कारणलक्षणा येस्मात्तुरीयचैतन्यभूतात्स्मते
येति सर्वकार्यकारणप्रपंचप्रतिषेधेन तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मप्रतिपादितं तथाच हृदहारण्यके श्रुतिः स्थूविना एनदक्षरं
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमो वाय्वनाकाशमसंगमरसमगंध
मचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनंतरमबाह्यं न तद् अश्नाति किंचिन्न तदश्नाति कश्चनेति श्रु
त्यास्थूलादिवाक्यमित्यनामर्थमाभिवदंतोस्यनेन संवंधः सर्वप्रपंचनिषेधाभिप्रायेण भगवता दरपृशंक्त निरस्ता
शेषप्रसारदोषास्थूलादिलक्षणः अहस्यपन्वादियुणकः पणहरनंतमोमलश्ते ॥

परं

र्थं कारणं च विद्यते इत्यादिश्रुते र्निर्विशेषस्य जगद्योनित्वमेवेति भावः नन्वहं तमेन हेत्वादि सातिशयं सर्वं कारणं न
विद्यते यस्य न तत्पूर्वमपरं कार्यं न विद्यते यस्मात् तत् न परं न तस्य ब्रह्मणः कारणं च जगत्सृष्टिसाधनं च न विद्यत इति श्रुत्य
र्थः अथवा समय इति सहार्थकः तथा च निर्विशेषः परमात्मा योनिरिति संबंधः ननु परस्य योनित्वे शशशृंगादेरिवा
भानता स्यात् तत्र श्रुत्यनापत्त्याय सिद्धांतापत्तिरित्यत आह स्वयंभूरिति परोत केवलमयोनिरेव किंतु सदहंभात्यपीति
न श्रुत्यनापत्तिदोषेणास्मत्सिद्धांतहानिरित्याशयः यद्वा समयशब्दो लोकमायायां पर्णनं समत्वावाचकोपमितोपलक्षकः
यथा सहस्रपाद्विराडित्र सहस्रशब्दः तथा चालिंभूतः परः शतयोपरमित उयनः शब्दिनो भातिति दीप्यते अविद्याने
सन्यपरीतत्वलक्षणा स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः अथवा शत शब्दोपलक्षितानानेकविधविद्यातत्कार्येषु प्राप्य भुसादि
त्वेन भातिइति समयभिनामशतभामित्यर्थः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः अथवा अयोनि समयभश्च
अयोनिसंभवत्नि विपरिणामः कर्तव्यः नचात्रैकमानमिति वाच्यं आकरेमा रूस्तु लहे अमोचदर्श अयोनि संभवश्रुति
निर्धारकस्य पाठस्याज्ञापिलसमाननावोधकस्यैवमानत्वात् तथा चायमर्थः अयोनेरनुपादानत्वस्य संभवउपपत्ति
र्यस्य परस्य यस्मिन्वा परे सः परो योनिसंभवः तत्रसंहकस्तुतन्यायेन प्रसादश्निहितगर्भितविशेषण अयोनिपदम
त्रसर्वत्रानुपादानत्वपरं ततश्च ऊतोनुपादानत्वस्य संभवः परस्य प्रसादत्वाकुहत्वादित्यर्थः तथा च परोनुपादाने स्तुहत्वा
त्व्यानिरेकेईश्वरवत् न च सर्वकालुष्यराहित्यलक्षणशुद्धत्वस्य निरवद्यो निरंजन इत्यभिन्नतस्य स्वरेकघमनुपप
तिरिति वाच्यं सर्वकालष्यशब्देन सर्वजीवसाधारणमायातत्कार्यपरिनं त्रतायाविवर्त्तितत्वेनस्वरेनज्ञाहित्वस्य निरवद्यश्रु ५

पंत्वात्मनोगाब्रजन्यहतित्वानेनतत्स्वरूपज्ञानावरकमज्ञानंतन्नाशितं तेषांतेनज्ञानेनाभिव्यक्तंतत्स्वरूपज्ञानं
परंकैवल्यंप्रकाशयतीत्यर्थः तत्रदृष्टांतः आदित्यवदिति नतुकिंमुक्तविशेषणकः पदार्थमर्यादाकाला
भिमानिनीदेवताविशेषोत्रपरोविवक्षितोनेत्याह अकालेति कालात्सर्वसंहर्तुर्मृत्योर्भिन्नोकालस्यापिसं
हर्त्तास्वरीसर्वत्रिपस्यमतयोक्तोअकालमूर्त्तिरित्यर्थः ततः कालकालोगुणीसर्वविद्यइतिश्रुतेः यस्यब्रह्म
चक्षत्रंचोभेभवतओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनंकइत्थावेदयत्रसइतिश्रुतेः अत्ताचराचरग्रहणादित्यधिकरण
सूत्रस्यचात्रप्रमाणत्वात् एतेनेनविशेषणेनोक्तविशेषणकस्यदेवस्याकालाभिमानिनीदेवताविशेषाद्व्यतिरेक
सिद्धिरितिभावः यस्यचपरमात्मनोब्रह्मचक्षत्रंचोभेजात्याप्रसिद्धेअन्नेओदनः यस्यचमृत्युः सर्वमारकः का
लउपसेचनमोदनमिश्रद्रव्यंसः कालेनसहसर्वस्यातापरमात्मा यत्रयस्मिन्निर्विशेषस्वरूपेवर्त्ततेतन्निर्विशेष
मात्मानंइत्थाइत्थंसाधनचतुष्टयसंपन्नइवान्यः कोवेदनकोपीतिश्रुत्यर्थः अत्तात्रपरएवउक्तः सकालचराच
रयोः स्थावरजंगमयोरत्तृत्वेनश्रुतेग्रहणादितिसूत्रार्थः ननुभवद्भिः साधनानुष्ठानंविनानिर्विशेषादविज्ञे
यत्त्वमुक्तं ननुकिंनिर्विशेषएवजगद्योनिरितिचेन्नतस्यजगद्योनित्वेनिर्विशेषत्वव्याघातादित्याह अयोनिसमयइति
सबशब्दोदेशविशेषभाषायांपुरुषैर्यैः शब्दप्रयोगः क्रियतेतेनतदनेप्रयुज्यतेस्तीत्यर्थकतयासत्त्वित्यर्थकतयावायत्यादे
वदत्तसयपनदनसयंउनि अवदेवदत्तोस्तियत्तदनोस्तीत्यर्थः एवंदेवदत्तः सन्नित्याद्यपिबोध्यं तथाप्रकृतेपिपुरुषः परोयोनिरस्ति
पुनः किंभूतः भंनमभातिप्रकाशतेइत्यर्थः अथवायोनिः सनभंभातिप्रकाशतेइत्यर्थः नदेवाद्दृश्यापूर्वमनपरमेवाद्यनेनतस्यका

प्रपंचात्यंताभाववत्त्वप्रतिपादकेन पाठान्तरेण निर्भवदुःखेनेन शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुत्यर्थप्रतिपादकेनापि
संबंधस्तु प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावो ज्ञेयो वा कश्चिन्न्यूह एव अखंडचैतन्यस्य प्रतिपाद्यत्वादेतद्ग्रंथस्य च प्रतिपाद
कत्वाच्च अधिकारी च साधनचतुष्टयसंपन्नः प्रमाते निगुहारित्येनेन पदेन नतहितानार्थसद्गुरुमेवाभिगच्छेन श्रोत्रि
यं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुते स्वाहिहि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इत्यादि
स्मृतेश्चार्थस्य वचनपरेण कार्याधिकारि विशेषणागुरूपसत्तिरूपविशेषणेनाबाधकेन बोध्यः अवशिष्टानि पदानि चो
क्तविषयादिनिरूपणपरत्वेनोक्तानां सहकारित्वयायुष्याम्भवयोज्यानीति संक्षेपः एवं विकीर्षितस्य ग्रंथस्य वस्तुनिर्दे
शात्मकं मंगलमर्थतो नुदेवं च तुष्टयं च निर्दिश्य पदानीतस्य ग्रंथस्य स्वसहशापदेन नाम निर्दिशति जप इति जपशब्दव्य
नः पदात्पूर्वं प्रस्तावाचाद्यानि निर्दिश्य पत इति च शेषः न यावा घ जप निर्दिश्य पत इति संपद्यते ननस्य मंगलानुदेवं च तुष्टया
भ्यां न दुःखो वा न न तरं जप इत्येतन्नाम कथ यो निर्दिश्य पत इत्यर्थः जपानो थिकारिणा मंतरेणाभिव्यक्तितया गोप्यत योज्ञानतया
ब्रह्मोच्यते येन ग्रन्थेन सततया यद्वाययोः पांशुमंत्रगायत्र्यादेरधिकारिणा मंतरेणागोप्यत्वं नया व ब्रह्मप्रतिपादकस्य तस्या
पिनमंतरेणागोप्यत्वं नया व गौणमप्यस्य जपत्वमिति भावः भगवता श्रीकृष्णेन ब्रह्मविद्यायां ब्रह्मप्रतिपादकग्रंथस्य चैगो
प्यत्वं गुह्यपादेनोक्तं राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययमिति यद्वा जपत्वनाम
स्तुहिहेतुत्वं यथा गायत्रीजपस्याहृत्तरमंत्रादेश्च पापतयलतणस्तुहिहेतुत्वं तथा ब्रह्मतत्त्वविन्महायोगेश्वरप्रभवस्यैत
स्य ग्रंथस्य पापहेतुत्वं ज्ञानतत्कार्यप्रपंचस्य बाधापरपर्यायनिवृत्तिलक्षणसुहिहेतुत्वं ब्रह्मविद्यारूपत्वान्निरपवादं अस्तित्येतपि

त्वमिममनस्यस्वदृस्याविद्यानाश्चेत्तत्रोक्तं मायां विवेवशीकृत्यतां स्यात्सर्वज्ञईश्वरइति नचतर्हिपरेशस्ययोर्भेदस्याया
नेशविवेचनत्वदज्ञाननिरूपितस्यपरजीवेश्वरादीनांभेदस्यासिद्धेः तत्रोक्तं विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यंतिकंगते आत्म
नोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीति नचैतावता दृशमद्ज्ञानेनकर्त्यविनश्येत् इति चेन्न निष्कामकर्मथमानुष्ठानप्रयुक्तप्रसीर
नःपरमेश्वरःपरएवगुरुर्भवतिनगुरूपदेशेन त्वदज्ञानविनिवर्तनीत्याह गुरुरिति वेदसंप्रदायप्रवर्तकत्वेनगुरूणामपि
पि हिरण्यगर्भादीनां गुरुरनुशासिता गुरुर्गुरुतमोधामसत्यःसत्यपराक्रमइतिस्मृतेः अथवा कीदृशः परोगुरुर्ब्र
ह्मनित्यत्वमुत्पादनत्कृपालनत्वविदाचार्यद्वाराजिज्ञासुमप्यायप्राक्रममेतंतन्निष्ठामुपदिशतीत्यर्थः तथा च शास्त्रं परिपक्व
मलानुग्रहात्रनेहत्त्वशक्तिपातेनयोजयतिपरेतत्त्वेसदीक्षया चार्यमूर्तिस्थइति तत्रोक्तं मज्जेनेनपरमात्मानं श्रीकृष्णम
नि पितासिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयानिति नचैवमपिनग्रंथेनुबंधचतुष्टयमेतेरुणप्रेतावतां कथंप्र
वृत्तिःस्यात्सत्वेत्तेरनुबंधचतुष्टयज्ञानजन्यत्वात् नत्वेवमनुबंधचतुष्टयंवाचामितिचेदत्र पूर्वापरपरामर्शमंतरे
णैवानुबंधचतुष्टयानुपलब्धिः पूर्वापरविचारेणतुतदुपलब्धौ प्रेतावतां प्रवृत्तिर्निरपवादा तथाहि विचारेण तदुप
लब्धिरिति चेत्तदुच्यते तत्रतावत्स्वरूपलक्षणपरेणसत्यादिवाक्येन सत्यनामेत्यादिनिःसूत्रितेन तटस्थलक्षणप
रेण च यतोवाइत्यादिवाक्येन तटेत्यादिनिःसूत्रितेन नामार्थेनयाखंडचैतन्यबोधकेनजीवेश्वरानुगतमखंडचैतन्यमेवावि
षयइति ज्ञायते नचैतन्यमज्ञानसहितत्वंतेननिरवैरस्यनेनप्रातिस्विनिसमानार्थकेनचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वप्रति
पादकेनपदेनसूचितं ज्ञानंसततदेवप्रयोजनमित्यनदर्शितनिर्भयपदस्यनेनामयजैनकप्राप्तोसीतिश्रुतिसूत्रभूतेन ॥

जे॰टी॰ योजनाभावाच्च नद्वितीयः उद्ध्यापत्तेः नामरूपात्मकस्यावच्छिन्नस्य चैतन्यस्याज्ञानाहंतत्वलक्षणाविषयत्वसंभवेनान
७ धिगतत्वेपि चिद्रूपेण नामरूपप्रपंचेन द्वैतमप्रकाशमानत्वात् बाधितत्वं तेन न द्रूपत्वलक्षणाधिगतत्वेनैव द्रूपमात्र
स्यसंभवात् ननु द्वैतेः पूर्वं मनधिगतत्वे सत्यपि द्वैतिकाले ह्यमानधिगतत्वे चितोधिगतत्वं वा नाद्यः द्वैतेवैयर्थ्यापत्तेः
नद्वितीयः चितो द्रूपत्वप्रसंगादिति चेत्नाद्यो विकल्पः द्वैतिसमये चिन्यज्ञानाहंतत्वरूपानधिगतत्वनिरसनेन द्वैते
वैयर्थ्यानुपपत्तेः अत एव न द्वितीयः वृत्त्यात्मस्याधिगयत्वेना मव्यंजकायां तस्या मभिव्यक्तत्वं द्वैते व्यंजकत्वं चितः
प्रतिविंबग्राहित्वं चैतन्यस्य स्वव्यंग्यत्वमपि तत्र प्रतिविंबितत्वमेव तस्मात्स्वप्रकाशचिदात्मनो ज्ञानविषयत्वरूपाधि

आदिसचजुगादिसच हयभीसचनानकहोसीभीसच ॥

गतत्वासंभवात्र द्वैतस्ये द्रूपत्वापत्तिः अनात्मनस्तु तेन न द्रूपत्वलक्षणाधिगतत्वेन वाधितत्वमपि प्रमाणसिद्धमत
स्त्रैकालिकं सत् द्वैतमेवेत्याह आदिसच्चेति चो वधारणे नारावयेसदेवेत्यर्थः अत्र युगादिपदं कृतादियुगानपानि
कृत्स्नप्रपंचपरं सचेत्यत्र सर्वत्र चोवधारणे यथा सृष्ट्यादौ सृष्ट्यायवच्छिन्न चैतन्यं वाधिष्ठानप्रातिभासिकरज
ताद्युत्पत्तेः पूर्वकाले सृष्ट्यादिनदवच्छिन्न चैतन्यं वासीत् तथा सनिब्रह्मणापपिष्ठाने युगादिप्रपंचोत्पत्तेः पूर्वका ७
लेसत्यधिष्ठानं ब्रह्मैवासीदिति प्रथमपर्यायपार्थः यथा चोक्ते तस्मिन्नेव सृष्ट्यादौ नदवच्छिन्न चैतन्यं वा रजता ॥

वं नामतो ग्रंथनिर्दिश्य सामान्यविशेषाभ्यामर्थं निर्णयइत्नित्यायेन सामान्यतो विषयादिनिरूपितं विशेषतो निरू-
पयति आदावित्यादिना तत्रानेकत्वं चेद्द्वैतसिद्धस्यानेकपदस्यार्थे नेत्रेवावाक्यविशेषेणानुव्याहरति द्वैतमयपदे
न रागद्वेषादिद्वित्वगुणसामान्ययोगेनाणौ तेनानेकपदेनात्र द्वैतमुच्यते तथा च नानेकं द्वैतं विद्यते यस्मिन्न्यपरे
मते यथा नानेको द्वितीयइत्यर्थः नानेकं चेद्वौ दयेत्तु नात्यन्तं केडः एवमेतस्यान्यन्न कोनापरः पुमान् इति श्रुत्याहि विप्र
णानत्वत्तेनततदीरितमिति व्याख्यातं तेनानेकपदं ननु प्रत्यक्षमनुभवसिद्धं द्वैतं कथं परे न विद्यते नानिष्ट्वेऽसत्यत्व
प्रपतित भवतीति चेत्सत्यं तत्र प्रतिपन्नात्र भवेन द्वैतं प्रत्यक्षसिद्धं भ्रांतिलक्षणेन प्रमालक्षणेन वा नाद्यः भ्रांत्यासिद्ध
स्य परेंगीयत्वेन गगनादिवद्द्वैतस्याविद्यमानत्वात् नद्वितीयं रजतं नामित्यादिना बाधितं भ्रांतिसिद्धं रजतं दीर्घनेह नानास्ति
स्यादिश्रुति जप्रत्यक्षेणबाधितं भ्रांतिसिद्धं द्वैतं विद्यते द्वितीयोपि न भ्रांतिरूपस्याधिगतबाधितत्वे [illegible] हश्य विषयानु
भवस्यानधिगतबाधितानुभवरूपप्रमात्वासंभवात् अनुभवे च प्रमात्वस्य प्रयोजकमनधिगताबाधितार्थानुभवत्वं तच्च
द्वैतप्रत्यक्षेणास्ति नचघटादिद्वैतस्याधिगतत्वे सर्वदा ज्ञातो घटइति भानापत्तिरिति वाच्यं घटादिद्वैतस्य चाक्षुषादिद्वि
तेः पूर्वं हन्यानधिगतत्वे [illegible] ज्ञानभासकेन तद्वच्छिन्नचैतन्येन तदाप्यधिगतत्वात् नच तु वाक्यजन्यवृत्तेः पूर्वं
यथा ब्रह्मणोनधिगतत्वं तथा चक्षुरादिजन्यवृत्तेः पूर्वं घटादेरपि तथा च ब्रह्मणोनधिगतत्वे को विशेष इति चे
न्न तथात्वं किंतु घटादिनामरूपयोरनधिगतत्वं किंतु तदवच्छिन्नस्य नाद्यः अनाधिगतत्वेनाज्ञाततानविषयत्वं ॥
नचाज्ञानाविषयत्वेनामरूपानात्ममूतेघटे न संभवति जडत्वान तस्य जडस्याज्ञानविषयत्वानंगीकारात् प्र

दशात्मकं समष्टिव्यष्टिच सूक्ष्मशरीरं यच्च तदभिमानी हिरण्यगर्भसूत्रात्मा तैजसश्च ते सर्वे सच्च परमात्मन्येव युक्ते एवं
कारणं प्रति सूक्ष्मकार्यं प्रति परमात्मरूपत्वमुक्तं स्थूलकार्यं प्रत्यपि तदाह इयमीति श्रुतिवर्तमानं यत्स्थूलं लोक
नमहत्तैः सहतत्कार्यं स्थूलं समष्टिव्यष्टि च शरीरं यच्च तदभिमानी विराट् विश्वश्च ते सर्वे सचेत्यर्थः अत्रायं क्रमो भीयते
न तदन्तर्वर्तिनो विशेषाः स्वात्मने एवं परमात्मनि स्वकारणेन सहाधस्तम् तं वर्तमानं च सूक्ष्मस्थूलात्मकं प्रपंच
प्रति न तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति न्यायेन तदनन्यत्वमुक्तार्थं न ह्यन्यनिं प्रति न त्रैवाथ स्थूलात्म हूपत्वस्यक्त
मेवेदानीं भाविप्रलयात्मकनिषेधं प्रति योगिन प्रपंचेन त्रिविधं चनेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्याभिमतमप्र
तिनरूपत्वमेवाह नानेकेहास्मीभीति अद्वैतार्णे कनयानानेकपरव्याख्यात इति वहीसोभी त्वेनन्यग्रा व्याख्याते
भाविप्रलयात्मकनिषेधप्रतियोगी प्रपंचस्तन्निषेधश्च प्रलयरूपः सच परमात्मैवेत्यर्थः ननु नेह नानास्तीत्यादिश्रु
त्याभिमतस्य सर्वद्वैतनिषेधस्य प्रलयरूपत्वमनुपपन्नं निषेधप्रतियोगिनः सर्वद्वैतस्य संस्काररूपेण यावत्प्रलयम
वस्थानादिति चेन्न प्रकृतिकालयः प्रलयइति श्रुत्या श्रुत्यभिमतसर्वद्वैतनिषेधस्य प्रलयरूपत्वसंभवात् ईश्वर
त्वेनमनभौतिकोपसंहाररूपे प्रसिद्धप्रलये सर्वद्वैतनिषेधरूपत्वं नास्ति यद्यपि तथापि नेह नानास्तीत्यादिश्रु
त्यभिमते वायरूपे प्रलये तदस्तीति भावः ननु प्रलयस्य श्रुत्यभिमतसर्वद्वैतप्रतिषेधरूपत्वे सातिशयस्य हासीत्यर्थ
भूते मानाभावेन नहि शेषबुद्धिरूपत्वमनुपपन्नं त्रैकालिकस्य श्रुत्यभिमतस्य सर्वद्वैतप्रतिषेधरूपप्रलयस्य भावित्वविरोधात्
इतिचेन्न नहि परमेश्वरज्ञानभौतिकोपसंहाररूपः प्रसिद्धप्रलयो ज्ञानपालित्व तत्र परमात्मरूपत्वोपपादनेनाधिष्ठानसा

युत्पत्तिकालेऽपि तदधिष्ठानमेव अधिष्ठाने कल्पितरजताद्युत्पत्तेरधिष्ठानातिरेकात् तथा सद्ब्रह्माधिष्ठाने कल्पित
युगादिप्रपंचोत्पत्तिकालेऽपि सदधिष्ठानमेवेति द्वितीयपर्यायार्थः इयेति पदेन प्रातिभासिकप्रपंचसनाथं केनोत्प
त्तेरनंतरं युगादिप्रपंचस्य वर्तमानकालापरपर्यायस्थितिकालः लक्ष्यते तथा च युगादिप्रपंचोत्पत्तेरनंतरं वर्तमानस्थिति
कालेऽपि सदेवाधिष्ठानमस्ति इयभीत्यत्रापि शब्दस्तत्कालिकसर्वप्रपंचस्यानंतत्त्वनाप्याससमुच्चयार्थः अयमपि
शब्दस्तुल्येन भीशब्देन वर्तमानजगत्स्थितिकाललक्षकालस्य जगद्वोच्यते इयत्पनेनालौकिक्रियोच्यते तत्प्रयत्न
काधिष्ठाने कल्पितरजतादिनात्स्थितिकालेऽप्यस्तु आद्यधिष्ठानमेव तथा सदधिष्ठाने ब्रह्मणि कल्पितजगत्स्थिति
या कालेऽपि सदधिष्ठानं ब्रह्मैवास्तीति तृतीयपर्यायार्थः होसीभीत्यत्राप्यपिशब्दार्थकेन भीतिशब्देन हन्तादियुगांतः
पातिवियदादिकस्य प्रपंचस्य स्थायिकरणाभूतो भविष्यत्कालस्य भविष्यतीति शब्दार्थकेन होसीतिशब्देनोच्यते
तथा च भाविहननादियुगांतःपातिवियदादिकस्य प्रपंचोऽपि सद्ब्रह्मैव ब्रह्माधिष्ठाने सर्वस्य त्रिकालेऽपि तृपि
तस्य जगतः कल्पितत्वात् वाचाया सामानाधिकरण्यन्यायेनाधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताभावत्त्वमेवायात सत्याधिष्ठान
सद्रूपत्वमिति तृतीयपर्यायार्थानां त्वर्थः आदसचेति पाठे तु आद्यं मायोपाधिकतया कारणमप्यत्तदपि सच्चपरमा
प त्मा पुनः होहवाइत्यादौ पुरुषशब्देनाक्षोऽपि तानकशब्देनाहूयरस्यार्थः तदेतत्तवक्ष्यामित्यादिस्मृत्युक्तमाया
त्माकाशाद्यपंचीकृतभूतकार्यरूपोऽपि सत्पदेनाह युगाद्यसचेति यद्युगे त्यप्रवारेभ्यो वाय्वग्निजलपृथिवीभ्योऽपं
चीकृतेभ्यः आद्यं प्रथमं व्योमभूतकार्यं तदपि तेः सहसच परमात्मैवेत्यर्थः एतेन पञ्चीकृतेभ्योऽपंचीकृतकार्यं समं ॥

देहदृष्टिसात्तात्कालत्तत्प्राप्तमन्येषामपिसाधनैः साधनीयात्मपदहिरोपेक्षणीं भावीत्वविदेहमुक्तिं प्रारब्धकर्मो
ज०री परमरूपानवच्छेदेनदृष्टिंचकथयति नानन्तकोसीभीति नानन्तकल्पलोऽहैनार्थकत्तपाव्याख्यातनप्रवर्तितावृत्ता
ध ख्यायते प्रारब्ध तयादनंतरंभावीवर्तमानदेहपातेनभावीदेहासस्हात्मब्रह्मभूतविदेहमुक्तिस्तस्यनावदेव
विमो विरूपावत्र विमोतेष्यसंपत्स्यविमुक्तश्चविमुच्यतेतत्रन्यादिश्रुतिप्रसिद्धामापिसचपरापवेक्ष्यर्थेः ग्रंथप्रथमेप संपत्स्यते
चोते र्यायेमंदाधिकारिकर्तृकमपिभगवतामप्यमोतमाधिकारप्रायिकतयाभिमतेज्ञानद्वारामोक्षहेतुनिष्कामधर्मानुष्ठा
नमुक्तंभगवद्गीतासुप्रथमषट्कउत्तवत्त्वचपरमात्माभिधानाद्वैतरूपत्वंभगवतेववब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ
ब्रह्मणाहुतं ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिनेतिश्लोकेसर्वकर्मानुष्ठानेब्रह्मरूपत्वोपपादनेनानिरूपितंतत =
श्चद्वितीयेपर्यायेभगवदुपासनस्यविवेकादिभिःसहश्रवणादीनांचानुष्ठानपरथीकारणमुक्तंत्वंपररूप
त्वमपि तत्तःपुनस्तत्वप्रभवोजीवन्मुक्त्यासहनिर्विकल्पकवोधस्तत्वायेतस्मिन्परब्रह्मरूपिना तद्यानतस्तृतीयपर्या तावित्सूपि
येवर्तमानजीवन्मुक्तरूपेतयाभातिविदेहमुक्तिस्तत्त्वपररूपिनानिरूपिताभवति तत्राद्येनद्वितीयेनचपर्याये
णभूमिकात्रयस्यनिरूपितं नतएकेनभूमिकाचतुष्टयस्यफलेनौब्रह्मविहारवरिष्ठवरीयानप्रशब्दैः प्रसिद्धस्यतुरीय
शब्दवाच्यतयाहृदहं निरूपितस्यानिरूपितंद्रष्टव्यंपरिशिष्टेनैकेनपर्यायेणतुप्रारब्धकर्मतयादनंतरंतत्वविदांजी
वन्मुक्तस्यविदेहमुक्तिस्तस्यनावदेवचिरं भोगेनक्षितरइतिश्रुतिसमयोः प्रसिद्धाहृदहंरपिमनोवाणपविषयतयानरी
व॰ पानीतशब्देनव्यवहृतास्वंगएषुयामापिनिरूपिताद्रष्टव्यमेतैः सत्रभूतेम्यस्तत्वमिः पर्यायेषुंपविषयनिरूपणंमेनसामा

ध्यासम्प्रतिषेधरूपवाक्यार्थं सिद्ध इति अथ ध्यानसाक्षात्कारे समनन्तरमथ पूर्व सर्वप्रतिषेधस्य वाक्यार्थरूपतां तदनु साक्षा
त्कारेणैव यथा ध्याने समनन्तर विनिश्चितिः अध्यासमानेनात्मा न तावदयं सर्व वाचनेषु येषामिति यथा अभेदलक्षणशास्त्रवि
षयोपपादनेनाधिकारिणः क्रमोपपादनपपाद्यते स्तुत्यनिसिद्धये रत्वाभिप्रायेण व्याख्यानान्तरं वेदान्तविद्द्विविशेषेण
वाक्यानां तेनान्यायेन साधुसमागमेनवैराग्येण ज्ञानहेतुभ्यो यदाद्यं प्रथमभवं निष्कामधर्मानुष्ठानेन तदानीं न्यस्यमनुग्रा
वीश्वरे श्रीमत्ते शास्त्रविहितकर्मणामसंख्यफलाभिमानमन्तरेण समर्प्पणं तत्त्वणमीश्वरप्रसादकरं श्रुति
स्मृतिषु पादितं तत्सचपरपर्वेव्यर्थः प्रथमं पर्यायं व्याख्याय द्वितीयो व्याख्यायते युगाद्येति युगाध्यस्त्वादस्या
विवेकादिस्तु स्वतत्त्वं तेन भवतु नमाधिकारिविशेषणेभ्यो यदाद्यमथ जातं परमेश्वरप्रसादो हन्तं तदुपास्यन्ते तदपि
स चैत्यर्थः युगाद्यमित्युपलक्षणं वायुगान्तमित्यपि द्रष्टव्यं तथा च युगेभ्यो विवेकादिचत्वारेभ्योत्पन्नं भवत्यु
रूपस्येति पूर्वेवं कं श्रवणादिसाधनजातं यत्रविवेकादिचतुष्टयं तेनोपकारकं तत्त्वं वेसचपरपर्वे तदर्थः एवमधि
कारिणः साधनक्रमं सर्वसाधनेषु परमात्मरूपत्वलक्षणशास्त्रविषयनिरूपणेन निरूप्य प्रथमं द्वितीयपर्यायो
निरूपितो द्वितीयपर्याये साधनसाध्यसाक्षात्कारसम्भिन्नजीवन्मुक्तिं तत्र परमात्मरूपत्वोपपादनेन निरूपयति तस्य
मीति अथ नियम्यवर्तमानः सर्वसाधनसमुद्भूतस्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यकरणको निर्विकल्पलक्षणसाक्षात्कारो मनना
शावासनानुत्पत्तिसहकृतजीवन्मुक्तिसम्भिन्नरूपः सोपि सचैत्यर्थः एवं तस्मिन् शिष्यादि विश्वासनिष्ठान येसाक्षात्कारेण स
हजीवन्मुक्तिं वर्तमानानामस्यपीति विधीयते तस्य भीतिशब्दादिनेन पदं पसचैतिसत्त्वात्स्य वित्ताभिमाननिराकरणेना

नुष्ठानकर्तुमशक्तनयास्तु द्विमनिहेतुत्वानुपपन्नतयाचधर्मानुचिंतनस्यापितद्वारापरंपरयास्तु द्विहेतुत्वमतस्तन्निमित्ति
न॰टी॰ बोधक पदमनीनुचिंतनद्वाराधर्मानुष्ठानप्रवृत्त्यंतःकरणशुद्ध्युपयिकारिविशेषणपरतयाव्याख्यानमिदानीमंतःकरण
१० शुद्धेनंतरमीश्वरोपासनानुष्ठानप्रवृत्तेरीश्वरप्रसादविषयत्वलक्षणाथिकारिविशेषणपरतयाव्याख्यायते शोचयपरु
ति अत्रापि शोचयपदमैहिकामुष्मिकविषयानुचिंतनपरं द्वितीयशोच्यपदंतुलक्षणतयाईश्वरप्रसादपरं
तथाचसर्वदुःखातन्त्रानुःपरगुरुहिरण्यगर्भादीनामपिगुरोः पत्रपुष्पफलंतोयमित्यादिस्वल्पैःस्वल्पभक्त्या
पितिप्रसन्नमसादहेतोः परममनोहरमूर्तेर्गोपीजनवल्लभस्यकामाभिभवत्तृपवतःश्रीकृष्णस्येश्वरस्यसंसारसा

शोचयशोच्यनहोवयीजेशोचीलतवार ॥

गरादुद्धारकमनुचिंतनमंतरेणसंसारदुःखहेतुशब्दादिविषयानुचिंतनेनशोच्यपदलक्षितंसर्वदेति कामधर्मसर्व
स्वभूतंपरमपदप्रापिकमीश्वरप्रसादंनभवति नतुविषयानुचिंतनेनापीश्वरस्यपरमकृपालुत्वात्कथंचि
त्प्रसादितास्यादित्यतआह जेति यत्रयमसकृदपिविषयानुचिंतनंकुर्वानंतिविषयानुचिंतनस्यसंसारहेतुत्वेनावि
द्यमतत्वास्यमरणाहेतुत्ववत्कदापिवलस्वभावात्परमेश्वरप्रसादहेतुत्वानुपपन्नेरपिनीश्वरानुचिंतनेनैवतदु १०
पासनत्वतोनन्तनासादनंभवतीत्यर्थः एवंज्ञाननिष्ठासायनेनिकामकर्मनिष्ठापरत्वपानत्सायत्वभक्तिनिष्ठापरत्व
पर

शास्त्रार्थः कश्चित्तदन्यं तं विस्मरेणाभ्युक्तिसत्त्वयोस्तु तस्य जीवन्मुक्तस्य विदेहकैवल्येनावदेवचिरं प्रारब्धकर्मणो भोगे
न यावन्न विमोक्ष्यते छांदसत्वात्तुत्तमपुरुषप्रयोगस्य अथ प्रारब्धकर्मविमोक्षणादनंतरं संपत्स्यते अत्रापि छांदसत्वमु
त्तमपुरुषप्रयोगस्य ब्रह्माभिन्नो भवति हि एवमपि ब्रह्मसन् तु व्यवहारः संचितक्रियमाणपुण्यपापाभ्यामविशेषबाध्या
ननाय प्रारब्धपुण्यपापयोः ताभ्यामितरे प्रारब्धे पुण्यपापे भोगेन तत्क्षयित्वा ब्रह्मसन् ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ननु अप्र
कारेणानावताग्रंथेन हन्त शास्त्रार्थस्य सिद्धत्वात् किमुत्तरग्रंथसंदर्भेणेति चेत्तत्र नः सिद्धावपि विशेषतः सिद्ध्य
भावात् शास्त्रार्थस्य सामान्यसिद्धत्वेनासामान्यधीविषयत्वं विशेषधीविषयत्वं विशेषसिद्धत्वं तेन च सामान्य
विशेषनिरूपणाभ्यामेव तत्र सामान्यनिरूपणेनैव विशेषसिद्धत्वं किं तु विशेषबुभुत्सायां तत्कृता विशेषनिरूपणे
नैव अत एव विशेषनिरूपणे हेतुमपि तु सामान्यं तस्माद्विशेषनिरूपणेन विशेषशास्त्रार्थसिद्धये उत्तरग्रंथसंदर्भ
स्य सार्थकत्वं एवं तत्पतः परात्मादेवलक्षणविषयोपपादनेन चित्तदोषात् मुमुक्षुजनस्य चित्तदोषान्निराकरणेनाधिकारि
तासंपत्तये तस्याश्च व्युत्पत्तिसिद्धये अधिकारियमानेनेवाह शोचयइति अत्र चर्थमशोचयपदमनुचिंतनपर्यायं भवति हि
नीयं तु शोचापरपर्यायं तत्र च निष्काममयमानुचिंतनेन निष्कामधर्मो धर्माणां पापमयत्वं दनीति स्मृतेश्चित्त
मलनिराकरणेन चित्तशुद्धिः करस्यैवं रूपेणानदनुष्ठानमंतरेण शुद्धिलक्षणाशौच्यं न भवति यद्यपमपरामितं
वाक्यसत्कदोक्तलक्षणानुचिंतनं कुर्यात् तदपि तदनुष्ठानेनैवेत्यर्थः अत एव यद्यपि धर्माणां पापमयत्वं उदतीतानादिवाक्यादुक्तं
नुष्ठानस्य शुद्धिप्रतिमातादेनत्वेन तथापि तेन धर्मानुष्ठानलक्षणकार्यानुष्ठानलक्षणकार्यो तत्कृतेन धर्मानुचिंतनेन विनाय

नइत्यादिस्मृतिसिद्धषट्संपत्तिमाह चुपयइति चुपयइत्यनेनवाह्येंद्रियनिरोधउच्यतेसचसर्वकर्मेंद्रियनिरोधोप
जं·टी· लक्षणार्थः चुपइतिपदेनमनसोनिरोधश्चोच्यते लिवपदेनसमाधिमात्रमुक्तं तारपदमपिसमाधिज्ञातिसिद्धावे
११ उत्तामात्रबोधनपरमितिविभागः तथाचवाह्येंद्रियनिरोधोपलक्षितनसर्ववाह्येंद्रियनिरोधमात्रेणमनसोनिरोधः
शमरूपोपः सनभवतियद्ययंचक्षुषोर्थनिमीलनात्मकेनैलधारावदखंडनसमाधिविशाला दिवन्नियोजयेत
किंतुशास्त्रोक्तविवेकादिनैवभवतिमनसोनिरोधइत्यर्थः तदुक्तंभगवता कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमन

॥

चुपयचुपनहोवयीजेलाइरहालिवतार ॥ २

सास्मरन् इंद्रियार्थानविमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यतइति एवंमनोनिरोधलक्षणशमसाधनंव्यतिरेकेणोक्त्वावाह्यस
र्वेंद्रियनिरोधलक्षणदमसाधनमपिनयैवोच्यते चुपयइति अत्रचुपयइतिपदवाह्येंद्रियनिरोधमात्रपरं चुपइ
तिपदंतुसर्ववाह्येंद्रियनिरोधपरं शेषाणिपदानिपूर्वोक्तार्थपराणीतिविशेषः तथाचवाह्येंद्रियनिरोधमात्रेण
सर्ववाह्येंद्रियनिरोधोनभवतिकिंतुविवेकेनविषयेभ्यः सर्वेंद्रियप्रत्याहरणेनैवेत्यर्थः शेषंपूर्ववत् अत्रशा
तोदांतइत्यादिस्मृतोआत्मज्ञानसाधनषट्संपत्यंतर्वर्तिनोः शमदमयोर्निरूपणेनैवेतराणिसाधनानिनिरूपिता

जपुजीसटीक ११

चव्याख्यायेदं नीरसानन्तनिष्ठासाधनविवेकादिपरतयापि व्याख्यायते पोऽवयइति अत्रापि शेषवयपदमनु
चिंतनपरं शेषपदं चानुचिंतनीयपरमिति विशेषः तथाच नित्यानित्यवस्तुनोस्तादात्म्यानुचिंतनेन तथापि वाऽनु
चिंतनीयो विवेको न भवति एवं रामितमपि तत्पामशं कुर्याच्चावाकादिप्राकृतपुरुषविशेषश्रमः धः तत्केवि
न्याहृतनाऽनुचिंत्यतइदुःखनान्यभूतेनदेहेनसहतादात्म्यात्स्यात्मवस्तुनस्तादात्म्यमनुचिंतयति अप्रतिपुरुष
नुभवाभासेः अतएवतानाहयोः प्राणेंद्रियमनोबुद्ध्यादिभिः साकं तत्स्वनुचिंतयति कृत्स्नाद्याभासेः अतएवतेषांसू
ढानांतदनुचिंतनेनानित्येभ्यस्तेभ्योनात्मभ्योऽनुचिंतनीयआत्मविवेकोनभवति यतःनित्यनिष्कामकर्मादिभिः
कृत्स्नाद्युक्तैः प्रमादिनेश्वरनिर्मलचेतसोऽधिकारिणस्तेषामपरामर्शनीयोनित्यानित्यवस्तुविवेकः तिप्रसंसपायंजा
यतइतिभावः वैराग्यपतेतु शेषपदं इमेयविषयवियोगेसतिमदत्वता पद्रूपमंदवैराग्यपरं शेषपदंत्वेहिके
ष्वामुष्मिकेषुचविषयेषुदोषानुचिंतनीयरूपतीव्रतीव्रतरवैराग्यपरं तथाचप्रियविषयवियोगेसतिधिक्
संसारमितीदृशबुद्धिरूपेणशेषवयपदवाच्येनमंदवैराग्येणेहिकामुष्मिकविषयनिरूपितनतीव्रतातीव्रतरंवावैरा
ग्यशेषपदवाच्यनभवति यदित्तत्वारमपिविषयानुतापात्मकंमंदवैराग्यपुरुषः कुर्यात् किंतुस्थिरबु
द्ध्याविषयदोषानुचिंतनेनैवविशेषः तदुक्तं पुत्रदारादिवियोगेपिधिक्संसारमितिबुद्ध्याविषयजिहासामंदवैरा
ग्यमस्मिन्जन्मनिपुत्रदारादिमास्त्विति स्थिरबुद्ध्याविषयजिहासातीव्रपुनराहृत्तिसहितब्रह्मलोकादिपर्यंतमा
स्त्विति स्थिरबुद्ध्याविषयजिहासातीव्रतरमिति तत्त्वसाधनचतुष्टयेबुधिकारिणस्तीव्रतीव्रतरं चावैराग्यमपेक्षि
तिचेत् तीव्रतरमेवतस्यैवब्रह्मविद्यायामुपयोगादितिभावः एवंसाधनचतुष्टयेषु विवेकवैराग्ययोर्व्याकेसनीशेषनोदा

एवं विवेकादिसाधनत्रयनिर्धार्यं वस्तुमुमुक्षुननिपाध्यते भुक्तारति अत्र भुक्तात इति पदं विषयेष्वतितृष्णापरं तथा च
विषयेषु ह तेषामुपात्तेषु चागमायापि पुत्रस्नावनं विषयस्नानं निवर्तते विषयप्राप्त्या तदुपभोगेन वा सहयादि
दिष्या विषयवर्तीनामपि पुरीणां समूहाः स सहस्राः सु विषयेच्छा विपरीतया मोतेच्छया तु निवर्तते यथा हस्तो वह्निवि
तादि प्रक्षेपणान निवर्तते किंतु जलादिप्रक्षेपणेनेत्यर्थः तदुक्तं न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा
कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते इति ननु ये बुद्धिमन्तः शास्त्रार्थविशारदास्ते कुतः विषयेषु सक्ता भवन्ति इति चेत्तत्राप्यु
र्वोयेव मोतेच्छारहितत्वादित्याह सहसेति मोतेच्छारहितानां सामान्यतः शास्त्रार्थविशारदानामपि बुद्धयः सहस्रा

मुक्तामुक्ततनउनरीजेवेनापुरीयाभार सहस्राणापालत होहिनश्कनवलेनाल ॥

तत्त्वाश्चापि मतिनासेकापिनेः साकं नैव गच्छन्यतस्स्नाकरणं पुत्रमेव तेषां मंह मायमत्वादित्यर्थः अथ तत्त्वावतर
णका नान्वितत्साधनपूर्वकमोतेच्छावनः पुरुषस्य मोतज्ञानसाध्यमितिज्ञात्वेनैव तु केवलं प्राप्यते येन मुच्यते इत्यादि
वाक्यात्रिश्चित्ततथापि तदज्ञानेप्रत्यक्तादिप्रमाणजन्यवा केवलतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं वेत्यत आह सहसेति स्यातप
यदमनुज्ञानपरं तथा च प्रत्यक्तादिप्रमाणजन्यानि ज्ञानानि विषयभेदात् सहस्राणि तानि च भवन्ति तेषु ज्ञा
नेषु मध्ये एकमपि किंचिद्ज्ञानमोतसिद्ध्यर्थं मोतेच्छावता पुरुषेण साकं न गच्छति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेन विना तद्वा
क्यजन्यज्ञानमेव तेन पुरुषेण सह गच्छत्यामोतं अभेदविषयकत्वात्तस्यत्यर्थः तत्र तत्त्वोपविषयं दुग्धपरच्छामि तत्त्वम
स्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मोतसाधनमित्यादिगाकमात् ॥

प्र॰ टी॰
१२

ननु तर्हि वाक्यजन्यं ज्ञानं कथं भवतीत्यपेक्षायाम् आद्यादिप्रकारेणोपनिवदामः उक्तसाधनचतुष्टयवता पुरुषेण श्रोत्रिय
ब्रह्मनिष्ठसद्गुरोः समीपं गंतव्यं किंचित्पाणिना तथा च श्रुतिः तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिका गत्वा च तत्र नम्रीभूत्वा तदनुमारितया शुश्रूषादिरूपया यथायोग्यं प्रश्नः कर्तव्यः तदुक्तं
भगवता श्रीकृष्णेन तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवयेति तत्कोऽहं प्रश्नकार्यमिति चेत् यथायोग्यं तत्त्वमाह
किं वेति अत्र समध्यारः शाह सद्भाववर्णौ भवतः एकः सत्येन सद्ब्रह्मविषयतया ज्ञानेन सम्बन्धोऽर्थः द्वितीयः सत्येन
ब्रह्मणा — — ज्ञानेन — सहत्वाभेदोऽर्थः तथा च बोधसम्बन्धोऽर्थः प्रतीतेः कथं केन प्रकारेण सत्येन ज्ञानेन सह सम्बन्धवान् भवा
म्यहमित्यर्थः ननु किमर्थं सत्येन ज्ञानेन सह सम्बन्धोऽपेक्षितेन इत्यत आह किं वेति शास्त्राहः लोकप्रसिद्धमद्वाप्युदिम

किं वस्याग्राहो यो येकिं वद्धं डैतु दैवाल ॥

त्येति सेतुपर्यायजलबंधनपरः तथा च सत्वं ज्ञानं विना चिज्जडग्रंथिरूपं मिथ्याबंधनं कथं तु इति न भविष्यति न कथमप्य
तः सत्येन ज्ञानेन सह सम्बन्धो मयापेक्षते इत्यर्थः यथा जलेन स्वप्रचारविरोधिसेतुभूतबंधननिरासाय कस्मिंश्चित्कार्य
पेक्षते नेत्यर्थः बंधनस्य निरासांशमात्रे जलबंधनसेतुनिराकरणे दृष्टांतेन मिथ्यात्वांशेऽपि दृष्टांते लवहृद्यबंधनस्यापि
व्यावहारिकसत्वादिति बोध्यं अथवा स्वप्ने चौरैर्मिथ्याभूतैर्मिथ्याबंधनं पुरुषस्य ज्ञानागरणं विना यथा न दूरं भव १२
ति तथैव नित्यो दृष्टांतः द्वितीये ऽभेदार्थपक्षे तत्त्वमस्यादिवाक्येन तत्त्वमस्यादिब्रह्म त्वमसीति यद्ब्रह्मबोधितं तत्
कथं ब्रह्माहं भवामीत्यर्थः किमुपायैर्विशिष्टचिद्रूपत्वबोधनप्रकारेण किं वा तन्निःकृ

ध्वविरूपत्वबोधनप्रकारेण नाद्यः प्रत्यक्षत्वादिविरोधात् द्वितीयेपिज्ञानस्वरूपाधिष्ठानःकूटस्थचिद्रूपंब्रह्मवाक्येनबोध्यतेऽ
ज्ञानंवा नाद्यः अज्ञातज्ञापकत्वप्रामाण्यस्यैववाक्येनिरस्तस्यप्रामाण्यप्रसंगात् द्वितीयेप्यज्ञानेत्वनामाज्ञाताहूनेनत्वं न
ज्ञाज्ञानहतावरणानिहतिप्रकारएवकूनि किंवक्तुउइति कूटपदंमायापरपर्यायाऽज्ञानपरंतत्कृतावरणपरंवापालप
दंचवंधनपरमुक्तमेव तथाचयेनकूटपदवाच्येनाज्ञानेनाज्ञानकृतावरणेनवोपाधिनाःकूटस्थचिद्रूपंब्रह्माज्ञातमभव
तितन्नकूटमज्ञातंतत्कृतमावरणंवाबंधनहेतुत्वाद्बंधनकथंत्रुटितंभवेदत्तुकृतबंधनवदित्यर्थः अथवासत्यारपदं
लोकप्रसिद्धासत्यवादिपरं तथाचकथंसत्यवदनशीलोभवाम्यहमित्यर्थः ननुकूटपरित्यागेनैवसत्यवदनशीलो
भवतव्यामित्यतआह किंवकूटेइति कूटस्यापिमिथ्याभूतस्याज्ञानतत्कार्यप्रपंचस्यपालनपरिरक्षणंकथंत्रुटितंभवे
द्विवंभवेदित्यर्थः अत्रव्याख्यानांतरेकिंवसत्यारइत्यादिनासविशेषएवप्रश्नःकृतःतत्रसत्यारपास्वस्वज्ञान
संबंधाधिपतेप्रश्नस्योत्तरमाह ऊकमेति अत्रऊकमस्ताज्ञापरेवाद्याज्ञामात्रपरो तथाचपतऋत्यादिरूपाज्ञावनंस्वार
स्याज्ञायाकृत्यादिकार्याथायाभूतवस्तुबोधकतयामानभूतायाथयाविधिगमनंकृतिनान्यार्थविचारणरूपप्रहृतिमत्व
नेनैवसत्यज्ञानसंबंधवान भवासित्वंकृतिमाननतान्यार्थविचारणएवैकत्वात्प्रमाणसंबंधस्येत्यर्थः तत्रमानमाह ना
नकालिव्यारइति नानकेनमयेस्वरूपेणालिपीकृतं वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाइत्यादिवाक्यैःस्थितत्यर्थः वेदांतोना
ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकपराणांविज्ञानेनतात्पर्याविचारणेनसुनिश्चयतोनिश्चिताथाब्रह्माद्वैतलक्षणायेषांतेतथावेदांत
तात्पर्याविचारणेनब्रह्मज्ञानवंतइतिभावः ननुकृत्यादीनामाज्ञायदवाच्यात्वेकिंमाननमिति चेत्र कृतिस्वतोमसेवा

अ॰दी॰ १३

त्वात् एतेन कथमहं वा सर्वोपि तं ब्रह्म भवामीत्यपि वाक्यतात्पर्यविषयारणपूर्वकं यत् शोधितनत्वंपदार्थजीवपरामेदविष
यमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानेनाद्वैतज्ञानप्रकारेण वा सर्वोपि तं ब्रह्म तं भवामि ब्रह्म विद्वै ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतेरित्येवं समाहितं ॥
एवं सच्चारपरस्य सत्येन तत्त्वेन संबंधाभावेन कल्पितप्रयुक्तं समाधायेदानीं सत्यब्रह्मवादित्वपक्षेपि तन्मायी यतेत् ऊकमेति श्रुत्वा ॥
तायामात्मावनो गतिरद्वैतेलिपीकृते प्रामाण्यात् इत्येवं वाक्यं यथाक्रमं निर्मानं वा नया वाक्यावतरणस्य संस्कृतिरूपायामा
तीयायाप्रणालीप्रणालिकाकर्मोपासनाज्ञानानां क्रमरूपातयायाश्रद्वैते एकमेवाद्वितीयमित्यादौ वाक्यलिपीकृतेन त
त्रिष्ठालतत्त्वगतिस्तयैव तत्त्वसत्यवादित्वं भविष्यतीति शेषेणात्पर्यः ननु द्वैते सत्यद्वैतनिष्ठाकृतौ यथा सत्यवादि

ऊकमरजापी चलत्वानानाकल्पितानाल ऊकमीहोवनत्राकारऊकमनकमनकत्वाजापी ऊकमीहोवन
त्वमिति चेद्वैतस्येश्वरमायाकल्पितत्वात्पारमार्थिकाद्वैतनिष्ठानुपप (जीयहूकममिलेवक्षायी ॥
त्तिरित्याह ऊकमीति आत्मावनोमायोपाधिकादीश्वरादेवाकृतयः स्थूलसूक्ष्मोपाधिरूपाश्चिसभासविशिष्टा भवं
ति ननु निरुपाधिकाद्वैतत्वान्न तस्मादद्वैतस्य मायोपाधु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुत्युक्तमहेश्वरादपि
एतन्मायाकल्पितत्वात्पारमार्थिकाद्वैतासिद्धिरित्यर्थः ननु यथा यस्य सत्याद्वैतस्यानिष्टयामम सत्याद्वैतवादित्वं १३
कस्याप्युपाधिकारिणो भविष्यति तात्त्विकत्वबुद्धिर्भवद्भिरेव सत्यवादिभिर्मामायिकारिणां प्रत्यनुकंपया वाच्यतद्वै
तंतत्रि— थमिति चेत्तत्राह ऊकमेति लत्तणाविनासात्तान्नुपराज्ञात्र्तुपयाश्रुत्यापि सदद्वैतमनुकं न भवतिनदनुसा

यातो यतेकिमुवाच्यंयतो वा चोनिवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहेतिश्रुतेरित्यर्थः नहिलक्षणयाकेनवाच्येनाहेतमुच्यत
इति चेन्नत्वमस्यादिमहावाक्येनैवतद्वाक्यसमर्थनं पठति अक्रमीतिपदेनतत्पदार्थोजीयेतिपदेनत्वंपदार्थउच्यते॥
होवदितिपरमपिक्रियापदसमानेर्थकः तथा चयआज्ञावान्तत्पदार्थईश्वरो भवति जीयस्त्वंपदार्थः सइति
मातादाक्यार्थः एतस्मिन्वाक्यार्थे कारणकार्यौपाधिकयोः सर्वज्ञत्वाकिंचिज्ञत्वधर्मवतोरीश्वरजीवयोस्त
त्वंपदार्थयोरैक्याभूतेप्रत्यक्षतादिविरोधात्लक्षणयाविरोधांशपरित्यागेनापरिशिष्टयोश्चिदंशयोश्चिदैक
रसयोरैक्यस्यवाक्यार्थस्यात्मिमनत्वादिति लक्षणयैववाक्यार्थभूतस्याद्वैतस्यतत्त्वमस्यादिवाक्येनसिद्धिरितिपाठ
तियव्याख्या ननुसाक्षाद्वैतंश्रवणेनैवातेलक्षणाविनैवसुक्रमवद्धिरद्वैतनिष्ठयासत्यवादित्वार्थः तत्र किंसत्
वादित्वमेवसन्निष्ठाफलंकिंवान्यदपीतिचेत्तत्राह अक्रमीति एसन्निष्ठावतोजीवात्मनेवेदाज्ञावद्ब्रह्मरूपाभव
दे या तितदर्थोवाताप्रत्यक्षुद्धतसपवतदभवत् ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतेः स्थितास्यामन्तकालेपिब्रह्मनि
र्वाणमृच्छतीत्यादिस्मृतेश्च नकेवलंसत्यवादित्वमेवसन्निष्ठाफलंकिंत्वन्यद्ब्रह्मभवनलक्षणमपिफल
मस्तीत्यर्थः ब्रह्मस्वरूपभूतमुक्तौप्राप्तज्ञानमेवद्वारंनातिरिक्तमित्याह अक्रमेति येप्यधिकारीश्वराज्ञानुशासनतू
पयाश्रवणमननादिसहायामिलिताभ्यासैरवबोधकभावसंबंधेनयुक्तोभवति तस्यैवसत्यज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिनोक्तापरोक्ष
त्वब्रह्मसाक्षात्कारद्वारेण ब्रह्मरूपपरममहत्त्वंभवेदित्यर्थः ॥ ॥

ज·री· एवमीश्वराज्ञानवशोरिणां ब्रह्मरूपमुक्तिमुक्त्वा तद्विपरीतानामुत्तमाधमरूपां संसारगतिमाह हकमीति सर्वे जगद्यदिष्ठा
१४ न्नराज्ञावर्तईश्वरादेवोत्तमा विहितकर्मोपासनानुष्ठानरोभवन्ति तस्माच्च तद्विपरीता अविहितकर्मोपासनानुष्ठा
नारस्तदननुष्ठानरोवा भवन्ति एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म का
रयति तं यमधो निनीषते इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः यमुन्निनीषते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति ईश्वरस्तं साधु कर्म कारयति सर्वज
न्महितं नन्तु हितवशादिति योजना ननु विहिताविहितकर्मकारिणामुत्तमाधमानां मध्ये यो लोकप्राप्ते सति

ऊकमीउत्तमनीचऊकमलिखेडुः खिसुखपापीयह ॥

किं भवतीत्यत आह उःखेति विहितानुष्ठातृभिरुत्तमैः सुखं प्राप्यते ऽविहितानुष्ठातृभिरधमैर्दुःखमित्यर्थः ननु
प्रमाणमाह ऊकमलिखेडुति परमेश्वराज्ञारूपायां श्रुतावेव लिखितं पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पा
पेनेत्यादिकायामित्यर्थः पुण्यः सुखी पापो दुःखी एवमुत्तमाः सुखभाजो ऽनुत्तमाश्च दुःखभाजस्तत्रोत्तमेषु पि
विशेषमाह रुकनाइति तेषूत्तमेषु मध्ये केचिन्निष्कामकर्मानुष्ठातॄणां कर्मभिरीश्वरप्रसादेनानामाज्ञावर्तिनस्स
वीपिष्ठातारतयासातिशयपरावरेण स्वेच्छया गृहीतसर्वदेववरस्वरूपेणाश्रीरामश्रीकृष्णादिना वा ब्रह्मनिष्ठा चा १५
र्यस्वरूपेण वेदान्तवाक्यार्थोपदेशवताज्ञानतः संसारमोक्षफलभाक्प्रदातीश्वरकृतिकदानपदवाच्यमसेंण्यभव
तीत्यर्थमेव सर्वे के भ्यो विहितानुष्ठातृभ्यो विशेष इत्यर्थः ॥

तेषां पुनर्विशेषमाह एकऊरुकर्मीति तेएकेविहितकर्मानुष्ठातारः सकामाश्चेतरपरमेश्वरेणानन्तकामानु
सारेणप्रवृत्त्यमरणादिलक्षणेसंसारेभ्राम्यन्तेसदानैरन्तर्येण अहोआश्चर्यंपरमेश्वराज्ञावेदानुसारेणविहितम
नुतिष्ठन्त्यपितत्तात्पर्यमज्ञात्वतयादुःखमनुभवन्ति नदीज्ञानानुसारिणोऽविहितानुष्ठातारोदुःखमनुभवन्तीतिकिंपुनः
वाच्यमित्यर्थः एवंकिवसच्चारादौपाये किवक्कुडेनुटेपालइत्यत्रसच्चारपदस्यसत्त्वनज्ञानेनसंबंधार्थ्यपतेसत्त्वव
लाभेदार्थ्यपतेचप्रकारभेदेनप्रश्नस्यैकत्वानरहीत्वा ऊरुकमरजाईचलणानानकलिख्योनालइत्यनेनवाक्येनसमा

इकनाऊरुकमीवषसीसइकऊरुकमीसदाभवाधीयद्वि ॥

पांतेहृतं किवसच्चाराइत्यस्मिन्एववाक्येसच्चारपदस्यसत्रिष्टवेसतिसत्त्ववादित्वार्थ्यपतेप्रश्नस्यद्वैविध्यंवोध्यंप्र
केविध्यं किवसच्चारादौपीपेइत्यंशोभवति द्वितीयंचाकिवक्कुडेनुटेपालइत्यंशः तत्रैकास्मिन्वाक्येकिमशाहसद्वि
वारग्रहणात् तत्रप्रथमस्यप्रश्नस्योत्तरंऊरुकमरजाईचलणाइत्यादिना इकऊरुकमीसदाभवाधीयेइत्यंतेनसविशेषवा
क्यजातेननिरूप्योत्तरंनीद्वितीयस्यप्रश्नस्य किवक्कुडेइत्यादिनोक्तस्यप्रस्तुतंनिरूपयतिप्रकारान्तिरूपणेन ॥

ननुसविलासायाःपूर्वोक्तसत्त्वादित्रमस्तु तथापिमिथ्यात्वंयतस्याज्ञानजन्यकार्यस्यसर्वस्यमूलप्रदेशोपादानस्यकथंनिवृत्तिरितिचेत्तत्राह
अ·टी· १५ ऊकमैअंदरऊति यदापरईश्वराज्ञाभूतवेदैतः सर्वंब्रह्मातिरिक्तं यत्किंचित्पिकल्पितंजानातिवेदाद्धिस्वस्वतंत्वेनजाना
ति कार्यमात्रस्यकारणेकल्पितत्वात् वेदस्यापिवांतरकारणत्वं कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यादौप्रसिद्धंक
र्मब्रह्मणोहृष्यभूतजगदुत्पत्तिकारणंब्रह्मणोवेदाद्भवोयस्यतत्तादृशंविद्धिजानीहि ब्रह्मचवेदाख्यमक्षरसमुद्भवमक्षरा
द्विनाशिनोब्रह्मणःसमुद्भवोयस्यतत्तादृशंब्रह्मातात्समुद्भवमित्यर्थः नानकेत्यत्रांदरेतानुष्वराःपुनश्चनानकेहैतेपर
मकारणोब्रह्मरूपेतवेदमाज्ञाभूतकल्पितेजानातिनिवहिःस्वतंत्रेमोमोमासकाभिमतमिवनित्यवाजानाति कश्चितदासोहंतोर

ऊकमैअंदरसम कोवाहरऊकमनकोय नानकऊकमैजेवुझैतहामैकहैनकोय २ ॥

हादौस्थूलोहंब्राह्मणोहमित्यादिकंनवदति अभिवदनस्यदेहादौमिथ्यात्मत्वज्ञानपूर्वकत्वात् देहादावनात्मनि चमि
थ्यात्मत्वज्ञानस्यमूलदोषरूपस्यमहामूलाज्ञानपूर्वकत्वात् अज्ञानस्यचात्मविज्ञानज्ञानाद्विनाशात् तथाममतांदे
हाद्यनात्मनःसंबंधिनिमदीयत्वमपिनवदति मदीयत्वाभिवदनस्यदेहादिसंबंधिनिपदार्थेइदंमदीयमितिमिथ्या
ज्ञानपूर्वकत्वात् तस्यचदेहादिक्षुनात्मस्वतादात्म्यलक्षणमिथ्याज्ञानपूर्वकत्वात्तन्नाशेननाशादित्येवंमिथ्यात्वंयतस्या १५
ज्ञानजन्यकार्यस्यमूलप्रदेशोपादानस्योच्छेदनंभेदनंवाभवतीत्यर्थः अथवाऊकमैअंदरसमकोइत्यत्रऊकमपदेनपरमेश्वराज्ञा
रूपत्वादिवाचकेनपारमेश्वरीमायालक्ष्यते तथाचमायायांसर्वंयत्किंचित्जगत्कल्पितं ततोमायातोबहिःपरमार्थवस्तु

न्यद्वैतेनकिंचिन्मायापितत्काचिन्नभवतीत्येवंमायांऽङ्केनेश्वरनिशादार्थमूतानंतदपिश्यानमद्वैतेनानकशास्त्रार्थंचयद्दियः कश्चि
दपिजानातिनदाहंतांनत्वेकमतांचनवदतिविवेकवत्वानस्य अहंताममतयोरभिधानस्याविवेकपूर्वकत्वात्तथाच
कथंकेनोपायेनकूटस्थस्थपनस्यच्छेदनंस्यादित्यस्यप्रश्नस्यावरकाज्ञानावस्याविशेषाविवेकएवमिथ्याज्ञानापरपर्याय
कूटस्थंपनंतस्यचविवेकेनेवपरमोपायेनश्रुतिप्रमाणजन्येनजीवेशानशास्त्रेणाहितधाकरणंभवतिनान्येनोपायेनेति
प्रत्युत्तरं एतस्मिन्व्याख्यानेनानेकपदमद्वैतबोधकतया द्वैतज्ञानिवादद्वैतस्वरूपश्रीमदाचार्याणांश्रीगुरूणांना २८
मधेयानिकंमनुपर्वसमानार्थं नवेकेषांमोक्षोरणमोतफलंप्रदीयतेकर्मोपासनादिपरंपरवा केषांचसंसारः तत्रापिके
षांचिदुत्तमगतिः केषांचिन्मंदगतिः स्वकर्मानुसारेणकर्माणिचविहितानिकानिचित्काम्यानिनिषिद्धानिविहितेषु
प्रतिषिद्धेषुचकर्मस्वपिनाभेदास्ततत्कर्तृषुफलभोक्तृषुचकर्तृत्वभोक्तृत्वादीनांचभेदाश्चैवमादय उक्ताः पदार्थाः
सर्वेप्रमाणभूतवेदेसंतिनसंतिवानान्त्यः उपलब्धेःनाद्यः श्रुतिसिद्धपदार्थानांनिरूपणेनाप्रमाणत्वापत्तेरितिचेत् न
त्राहंकर्मेन्द्रवदवश्यमोतसंप्रणालद्वयः एकचित्तत्वोकारालसर्वेद्भकमशादार्थवेदतः संतिवेदाद्वाहितेनकेपीतिसत्येन
ष्णापितेषुतात्पर्याभावात्प्रमाणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः कस्मिन्तर्हितात्पर्यंवेदस्येत्यतआह नानवकर्मैः श्रुति
यदाचरमजन्मकालेनानकेऽद्वैततत्त्ववेदंतात्पर्यंवतयाजानातिपुरुषःतदाहंतादेहादिषुनाशात्मयाध्यासलक्षणान्तत्ववं
विषुममतांचनवदतिअहंताममतयोरभावेनैवतद्दादित्वाभावात् अहंताममतयोरभावोमिथ्यात्वेयतनयोःकृतज्ञानाभा
वात्ततरंभावक्षाद्वैतसातात्कारेणाद्वैतसातात्कारश्चवेदस्याद्वैतेतात्पर्यज्ञानात् एवंभ्रांतिमतःकूटस्थपनस्यनिवृत्तिर्वेदस्यतात्पर्य

एवं हावै किवसख्या गहो वा येकि वल्कुडे उत्तदे पाल इत्यनेन कृतस्य स्वविशेषस्यैकस्य वा प्रश्नस्याथवा प्रश्नद्वयस्य प्रत्युत्तरं उक
जै॰ री॰ मरजार्यो इत्यादिना नानकडूकमे ज्ञेतुकैना होमकहेन कोय इत्यनेनोत्का धूनानन्तरनावनूप्रश्नमातेपंचोम्याययान्ने गावै
१६ कोइति नन्तु भवद्भिः पराज्ञाभूतस्य वेदस्य यो द्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यं जानाति स तत्त्वमसीति वाक्यजन्येनाहं ब्रह्मास्मीत्य
द्वैतज्ञानेन कृतं बंधनेभ्यो मुक्तो भवत्यहंताममतादिभ्यो निःशेषस्य इति यदुक्तं तन्नास्त्येव तथापि ब्रह्मणि वेदस्य तात्प
र्यमिति को गायति कथयति इहकामप्रदमिति प्रश्नयते किं वेदो गायति किंवा तत्तात्पर्यविन्मुखहरुरादय इति किंश

गावै कोनाण होवै किसेनाण ॥

द्व्याख्यानेन वा को गायति अन्योन कोपीत्यर्थः इदानीं प्रश्नप्रत्युत्तरं तावदाह नाण इति त्वं एकस्मिन्वेदस्याद्वि
तीये तात्पर्यमस्तीति कः कथयतीति तत्र इडयस्य सामर्थ्यमस्ति स एव गायति तत्र सामर्थ्यं तात्पर्यज्ञानजननश
क्तिविशेषरूपं तात्पर्यज्ञानं वा यथा प्रमाणभूते वेदेऽस्ति तथा तत्तात्पर्यवित्सु सद्गुरुादिष्वप्यस्तीत्यर्थः तथा चैक
मेवाद्वितीयमिति वाक्येन वेदस्तदन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यादिसद्गुरुरादयश्च स्वतात्पर्यं स्वयमेव कथयंती १६
तिभावः प्रश्नस्य प्रत्युत्तरमुक्त्वा तमिदानीं निराकरोति होवै किसे नाण इति कस्यापि देवेश्वरप्रसादितस्य पुरुष न
श्रेष्ठस्य वेदजन्य ब्रह्मणि वेदतात्पर्यज्ञानरूपं सामर्थ्यं भवतीत्युत्तरार्थः ॥

यत्वयोक्तं वेदस्य ब्रह्मणि तात्पर्यं त्वमेव कथयसीति तन्न त्वं जनः तात्पर्यज्ञानलक्षणसामर्थ्यवत्वात् यत्वन्यो न कोपि
वदतीति तदपि मन्दं यस्मात् हृदः तात्पर्यबोधलक्षणाबलरहितोन्यतात्पर्यज्ञानमूलनया मूकेनत्वान्यथैव न गाय
तीति भावः ननु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति वाक्यात् तस्यानिष्कामधर्मानुष्ठानेनो विविदिषा भवति
न प्राप्ति तात्पर्यज्ञानमात्रं तत्वन्येन विविदिषायुक्तेन तात्पर्यज्ञानमात्रवतापि भवतीति तथाप्यद्वैतं वेदतात्पर्यविषयकं
कथयतीत्यभिप्रायेणाह इति गावैकोऽश्नि अत्र कोगायतीत्यस्य किं वेदो गायति किं वा तत्तात्पर्यमात्रविद्वा उताद्वैतत्व
साक्षात्कृत् नाद्यः स्वव्याख्यानारम्भाचार्यब्रह्मविदन्तरेणान्तरकांडभागवेदस्य स्वतोऽद्वैतनकथने सामर्थ्याभावात्

गावैको दानजाणौनीशाणा ॥

न द्वितीयः स्वस्य वाद्वैतजिज्ञासमानतया तत्त्वानुसन्धेयत्वात् नान्त्यः अद्वैतविदो गुरुशिष्यादिभेददर्शनाभावेनाद्वैत
वदनानुपपत्तेरित्याशयः अन्त्यपक्षमंगीकृत्य समाधत्ते दानजाणौनीशाणा इति अत्र दानपदं दातव्यपरं नीशाणप
दं वदे शान्तनीयभाषायां द्वजाणं समन्तात् लिंगपदं यथायं गायतीति पदं च प्रश्नसमाधाने योरुभयोरन्वयमेति तथाच
यो दातव्यमद्वैतं तत्वतः तात्पर्यग्राहकैरुपक्रमोपसंहारादिभिः षड्भिर्लिंगैर्ज्ञापकैः श्रवणमननादीनां वा समाधान
नां वरं परं यो जानाति स एव जिज्ञासुभ्यः त्यादौ तात्पर्यवेत्तारमपि गायति सर्वान् प्रत्यद्वैततत्वज्ञानविरोधि साक्षात्कारो येनार्थः

दो नन्वद्वैतनतत्त्वविभेददर्शनाभावेनकथंशिष्यंप्रत्यद्वैतवाक्येनोपदेशः भेददर्शिनोद्वैतविज्ञाभावेनापिनपरंप्रत्युपदेशःएवं य
ज॰टी॰ थांयस्तांयंप्रतिनीलपीतादिरूपोपदेशस्त्वमिदंनीलमिदंपीतमित्येवंननद्वदिति चेन्नकाल्पनभेदस्यसिद्धांतेस्वीकृतत्वाने
१२ नैवसर्वव्यवस्थोपपत्तेः ननुतथापिमहर्षिचेष्टतेस्वस्यप्रकृतेर्ज्ञानवानवानपीतिभगवद्वचनाद्दत्तवज्ज्ञानिनोपित्रि^
गुणात्मिकप्रकृतिवशवर्तित्वात्तत्त्वविदोपिपरतंत्रतयानगायतीति इत्यातेपाभिप्रायेणकिंशब्देनाह गावेकोइति प्रकृ
तिगुणवशवर्तित्वात्सर्वेषामपिकोगायतिवदतितुरीयचिद्रूपतत्त्वंनकोपीत्यात्तेपइत्यर्थः इदानींकिंशब्दकृतात्तेपं

गावैकोगुणवज्यायीश्राचार ॥

निरसति गुणवर्ज्यायीश्राचारइति यस्यगुणेभ्यःसत्वादिभ्यःपरिच्छिन्नेभ्योमिथ्याजडदुःखरूपेभ्योव्यतिरिक्त
सच्चिदानंदब्रह्मरूपतयाविर्भूतत्वंव्याहतसर्वगुणौघत्वंतुहनतुरीयचिद्रूपायिकंवास्ति तथाचारश्चब्रह्मनिष्ठानसंप्रदा
यप्रवर्तकत्वादिरूपःशमदमादिदैवीसंपद्रूपश्चसउक्तगुणातीतोब्रह्मनिष्ठानेनगुणमवशवर्तीसन् उदासीनवदा
सीनोगुणैर्योनविचाल्यते गुणावर्तंतइत्येवंयोवतिष्ठतिनेंगतेइतिनहिहिप्रमाणपातेनपरिमलेनसेवया १३
उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्वदर्शिनइतिभगवद्वचनादेवाप्रकंपनयातुरीयाचिद्रूपंतत्वमधिकारिभ्योभा
यतियथाशास्त्रान्यर्थः ॥

ननुत्वरीयविद्रूपब्रह्मात्मज्ञानीसन्ब्रह्मज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकतयाधिकारिणंप्रतिवदतितत्त्वमित्यनुपपन्नंता ॥
नस्यैवदुःसंपाद्यत्वादित्यभिप्रायेणाहतिपते गावैकोइति प्रथमंब्रह्मज्ञानेसत्यैवब्रह्मज्ञानित्वंभवेत् तेनब्रह्मज्ञा
नित्वनान्यप्रत्याय्यैवब्रह्मज्ञानप्रकथनंयथाधिकारंभवति ब्रह्मज्ञानस्यदुःसंपाद्यतयाब्रह्मज्ञानित्वासंभवेनकोऽन्य
प्रतिगायतीत्यात्तेपाभिप्रायेणार्थः किंज्ञानस्यदुःसंपाद्यत्वसामग्र्यभावेननष्टत्वेनवा आद्योइष्टत्वात् नद्वितीयः उ

गावैकोविद्याविषमवीचार ॥

दृशान्त्वस्यैवज्ञानसामग्रीत्वेनतन्मन्वेज्ञानस्यदुःसंपाद्यत्वासंभवादित्यभिप्रायेणनिराकरोति विद्याविषमविचार
इति आत्मानात्मनोरपिछानाथ्यलक्षणयोर्इष्टदृष्टपादिरूपयाविषमतायागुरुदृशास्त्रसंपादितेनविचारेणायस्पशा
पितत्वंपदार्थेहमर्थंहंब्रह्मास्मीतिविद्याजायतेसः परमलूपालनयासर्वभावेनोपसन्नायाधिकारिणेनत्वज्ञानप्र
दानहेतुनतत्ववचनकथंनवदतीत्यर्थः ॥

ननुस्वस्यतत्त्वविदएवदेहादिष्वहंममादीनांप्रतीयमानत्वात्कथंपरविविद्यासंगमात्मानंसंगापनीयमिमेएवंपुनराक्षिपति
ज॰टी॰ गावैकोऽइति अध्यारोपापवादन्यायमनुसृत्यसमाधत्ते साजकरेनन विहइति साजपदस्तुत्पादनपरंतत्त्वाध्यारोपलक्षणं
१८ विवृतिनेत्थाचब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानिनाग्रादौस्वेनगुरुतत्त्वपसप्यपरामर्शनशीलेनशरीरादिदृश्यवर्गमधिष्ठानेसूक्ष्मा
विवरजतमारोप्यापवादीकृत्याधिष्ठानमात्रंपरिशेषितंयथातथान्यस्यानुसारिणांसाधनोपेनमपितनादीनामधिष्ठाने
नवेध्यारोप्यापवादीकरणलक्षणंकथनंसंभवत्यर्थः यत्तुतत्त्वविदोदेहादिष्वहंममादिप्रतिभासःप्रारब्धकर्मणोऽन्य
स्यप्राकृतपुरुषस्यभ्रांतिर्नवस्तुतः असंगब्रह्मात्मविज्ञानवत्वात्तस्येतिभावः ननुकारणबाधेसतिकार्यबाधस्याव सः

गावैकोसाजकरेनतुषेह गावैकोजीयलैफिरदेह ॥

श्यकत्वात् प्रकृतस्यचतत्त्वविदोज्ञानेनजीवनादिसर्वप्रपंचव्यवहारकारणाज्ञानबाधेसतितत्कार्यस्यजीवनादेर्बाधानु
पपन्नत्वंयथाकथंतत्त्वमन्येभ्योगायनीतिपुनराशंकते गावैकोइति कारणबाधेकार्यबाधस्यावश्यकत्वमितिनियमो
नास्तिरज्जुसर्पभ्रमस्थलेरज्जुज्ञानेनतदज्ञानबाधेपिकार्यमात्रस्यबाधाभावेनव्यभिचारात् जीवन्मुक्तस्यज्ञानेनाज्ञा
नेविनष्टेसत्यपितत्कार्यस्यदेहजीवनादिव्यवहारस्य तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येइत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्त्वत्स्याभि १८
प्रायेणनिरसति जीयलैफिरदेहइति यतस्तत्त्वबाधिताज्ञानतत्कार्योपिवस्तुतःप्रारब्धकर्मणाजीवतिप्राणादी
न्धारयति तथागलांतिचरतिष्यादिभिःसमर्पितंचरतितोधीदिदेशोविहस्तापुत्रमागमेच ददात्यपियथाशास्त्रंपा
त्रेभ्योदानमप्यवाब्रह्मज्ञानंशिष्याचारार्थंचात्मपालस्वभावतयाज्ञानसंप्रदायार्थंतस्मात्त्वमपिगायन्नेवेदंस्थेः

ननुवकुडुमध्येनास्मिन्नयं तत्त्वविदिति व्यतिरेकप्रत्ययाभावात् सकथंज्ञायते न च स्वयमेवज्ञापयमित्यस्मिति वाच्यं स्वास्मिन्तत्त्व
विद्वत्तायुर्यपि तत्त्वस्यालानपूर्वकत्वानिश्चयात् व्यतिरेकज्ञानाभावेन जिज्ञासोस्तस्मुपसर्पणाभावेन याकथं तं प्रति कथंचिद्य
नितत्त्वमित्यभिप्रेत्याह प्रति गावैकोऽइति प्राकृतनरूपाणामलत्वाचैतन्तया तत्त्वविद्विदितोपि निष्कामयथोनुत्थानेनम
मीरितप्रीहलपरमेश्वरस्यपुरुषधोरेयस्यप्रसुद्धचितन्तया परमेश्वरदत्तालोकिकशक्तिविशेषणा वस्तुविदितो भवती
त्याह जायैदिसेहरइति तत्त्वविद्विविदिषाः परमेश्वररूपयाविज्ञातो भवति विपरीता नां तद्दर्शनेसत्यप्यसंभावनादिभिर^
भिभूतत्वात् दर्शनात् दूरसहस्रयोजनविवाहितं इव भाति महदिदमा¯ श्यमेकस्यैषप्रापकत्वयानि समीपेस्वसंवद्धो^

गावैकोजापैदिसेहर गपैवैकोविषेहादराहहर ॥

भवत्यपरस्य तत्ताद्दशाः प्रसूतमार्वेन यापरमेश्वरवद्दति दुर्लभो भवतीत्यर्थः नत्वन्यस्यापि दुर्लभो भवतीत्यनुपपन्नं॥
यदिस्वविदस्तमुपसर्पतिशिष्यस्तदान्यस्यापि कदाचित्तेन सहोपगमने सति प्राप्तेः संभवात् न चान्यस्योपगमनेस
त्यप्यसंभावनादिनाक्वापि कदाचिदपि काप्यि दायिनास्तिनइत्येवं रूपेणाभिभूतत्वाद्प्राप्तिरेवेति वाच्यं असंभाव
नादिमात्रेण प्राप्तौ देवार्गगागतस्य गंगासंभावनाविराहितस्य नास्तिकस्यापि तद्प्राप्तिप्रसंगात् यदेकदोषेणान्यप्राप्ति
तर्वेनवदति तर्हि परत्र जीवमात्रस्य सर्वेषां दोषाणां भावितत्वया शिष्यप्रत्ययपिकेनचिद्दोषेणनैव चवदतीत्यभिप्रेत्याहपुनः
दूर्ववादी गावैकोऽइति असंभावनादयएवाधिकतरदोषास्तान प्रतिवंधकत्वात् तेषां तेचानधिकारिणएव भवंति तत्त्वविवेका
दिविशेषणेवत्त्वधिकारिणः तत्राप्रेतज्ञानानि वर्णतिभा ॥

निष्ठेत्यादिव्यवहारहेतोरभानापादकादज्ञानादेर्निवृत्तेर्दोषाभावात् अन्ये च वदन्तीत्यभिप्रायेणाह वेषेहाररराद्धहररत्नि अत्रा
ज॰टी॰ हारररपदमपरोतत्वब्रह्मपरं नघाचयोब्रह्मविद्गममपरोतं ब्रह्मय एव निब्रह्मविद्गुरुत्वेति अनेन मम गुरुर्ब्रह्मैवेति प्रत्ययेतित स्तुतमा
१९ पिकारिणं प्रतिसोप्यपरोतत्वब्रह्म गायतीत्यत्रार्थः गायतिपदस्य संबंधः सर्वत्र पूर्वपरपतयोरुभयोरपि द्रष्टव्यः ननु कियता
पूर्वाचार्याणां ब्रह्मनिष्ठगुरूणां स्वीयान् शिष्यान् प्रत्यासीत् कियत्त्वानन्तविषयो कि इत्यत आह कथनाइति स्वशिष्यान्
प्रतितत्त्वकथनस्य वक्तृणामाचार्याणां चोवर्धितानागक्षेदित्यत्रार्थः नत्रहनुमाह कथेति अत्र प्रथमं कथपदं कथनीयत
त्वपरं द्वितीयं च कथनपरं कथ्योपदेवक्तृगुरुपरं कोटि नयपदं अनेकमसंहितं समन्दपरमितपरमितिभेदः तथा च क

कथनाकथीनत्राविनोट कथकथकथीकोटीकोटिकोटि देदादेलैदेथकपाहि ॥

थनीयतत्वस्यतत्वकथनस्य तत्कथनवतां चापरितत्वादित्यर्थः आचार्यैः कथनीयस्य तत्त्वस्यापरमितत्वं नाम शाहशब्दापरिच्छे
घ द्यत्वं यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतेः भूतभाविवर्तमानानन्तानां अनेत्रब्रह्मनिष्ठतयान्नविद्यायै शिष्यानुशासनवतां ब्रह्मविषया
नुशासनरूपाणां प्रकारभेदेन तदुक्तीनां चापरिमितत्वमसंख्यातरूपमिति बोध्यं ननु शास्त्राधिकारिशुपररूपगुरोः सका
शान्तेन त्वोपदेशांगृह्णतीत्यत आहेदाइति येधिकारिणो निष्कामधर्मप्रयुक्ताश्च अमुमुक्षवो जन्मपरंपरैः संसारमा
गीभ्रुमसुपयातिते कजन्मोयार्जितनिष्कामधर्महेतुकयेस्वरहृपयेष्परनूपालनविदोगुरोः सकाशान्स्वमुत्तवः संतस्तत्त्वो
पदेशांगृह्णनिदाता रापितत्वविनेभ्योधिकारिभ्यं सपत्रेभ्यो ज्ञानतत्वंददातिनान्येभ्यइत्यर्थः ॥ १९

ननु तेभ्यो ज्ञानं त्वं कुतो न ददासि सर्वेष्वपि समदर्शित्वात्तस्येति चेत्तत्राज्ञाननियकारित्वादिनरेषामित्याह जुगा इति अत्र जुगाद्
निपद चतुःसंख्यापरं सत् चतुर्वर्णान् चतुराश्रमांश्च बोधयति षाहीति पदं च ये क्रूतावतीत्याह शब्दनोक्ता अतिमकरा
दिवदंति तेषां हे नु त्वा जीव भाति कांश्च विषयांस्तान्बोधयति जुगांतरपदमपि सत्वादियुगेषु मध्ये रत्वे वें बोधनपरं तथा
च सत्वादियुगेषु मध्ये ये ऽधिकारिणः स्तत्वारावर्णाश्रमाश्रमांस्ते विषयान् अन्तुक्तानि ग्राह्यानपि विवेकेन तत्पर्यंतियंतो न
ते भ्यएव ददानीति हृदैवेण संबंधः प्रयुक्तेनैवकारेण न हि लत्तणोन्यव्याहतिर्वोध्या ननु स्वगुरुहा शिष्यपरंपरयातत्वज्ञानोपदेश
मार्गस्य कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायामाह इकमी इति अन्तिमस्य त्वासावानीश्वर एव अन्त्यादिस्वात तयान इक गुरुशिष्यपरंपरयात
त्वज्ञानोपदेशमार्गं प्रवर्तयति परमगुरुणा हरिणाऽपरगभीरेणामपि तस्याज्ञावर्त ईश्वरस्य गुरुत्वादित्यर्थः ननु किं मित्र एव सनु

जुगाजुगंतरषाहीषाह इकमी इकमचलायेराह नानकविगसै वेपरवाह २ सा चासाहि विसा चिनायथा षा भाव अपार

मित्रयात्तयाभित्रं मार्गं चालयति तथा चेद् हदैनापनरित्यत आह नानकरति वस्तुतउक्तप्रकारनानकपदव्याख्यानेन भेदर
हितो हैन एव अनिर्वचनीयया स्वमायया चैतन्यमात्र ईश्वरत्वसंपारकया मनानारूपेण विकसतीवेत्यर्थः किं जीववन्मायया
परितंत्रो नेत्याह वेपरवाहेति स्वतंत्र एवेश्वरः शुद्धसत्वप्रधानत्वात् जीवस्तु मलिनसत्वप्रधानतया मायापरितंत्र
इत्यर्थः ननु स्वतंत्रत्वेन परितंत्रत्वेन रूपेणायमीश्वरजीवयोर्विशेषस्तु मायापरस्यापि केनचिद्रूपेणानाभ्यां विशेषास्ति
न वेति चेत्तत्रास्तीत्याह सा चा इति अत्र साहिबपदं मीशपरं नायपदेन जीवो लक्ष्यते तथा च यः परः देवः स च माया
विशिष्टरूपेण समष्टनात् ईशो भवति स चैव मायाकार्यांतःकरणविशिष्टरूपेण जीवोपि भवति वस्तुतः ईशो जीवो न स्त इत्यर्थः

अ॰दी॰
२०

विशिष्टरूपेणैव भेदो नत्वनुगतविरूपेणेत्याह भाष्याभावइत्यपार इति भाष्येनासमंतादभावेनत्तानाख्येन स्वरूपेण सः
परः अपारः पारो नाम भेदः वस्तुपरिच्छेदस्तद्रहित इत्यर्थः अत्र ज्ञानेन सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतिप्रमितमनुगतस्फुरणं निम्न
विरूपं विवक्षितं अथवा पूर्वमीश्वरस्यासाधारणसर्वसामर्थ्यहेतुना वेदद्वारा मोक्षमार्गज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकत्वमुक्त
मिदानीं साधारणज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकत्वहेतौ साक्षात्स्वज्ञानोपदेष्टृत्वे हेतुमाभाष्यमा— सा चासौ हि वइति सा चेति
पदं यथार्थवक्तामगुरूपरं तदुत्तरसाह्विपदमीश्वरपरमुक्तमेव तथा सवनामपदं यथार्थवक्तृरूपाभसत्यभाष
णपरं तथा चेश्वरो यथार्थवक्तृरूपोतः सत्स्तु ज्ञाने सति सत्यभाषणवत्त्वात् आमंत्वनामानधिगतनाबाधितव
स्तुप्रमापकवचनप्रणेतृत्वं तत्रेश्वराचार्यगुरुसाधारण्यव्यापि तथापीश्वरे मुहसत्त्वप्रधानमायापादितसर्वज्ञ
क्तिवविशेष इति बोध्यं ननूक्तवस्तुप्रमापकवचनत्वं वेदस्यैव नतु तदतिरिक्तस्य पौरुषेयतया नहि परीनत्वात् वेदप्रणे
तृत्वं चेश्वरे संभावितयातद्वदिनामत्वं भवतु नाम जीवदेहविशिष्टे श्रोत्रवस्तुनिष्ठरूपेणाचार्ये गुरौ कथं तद्वदने तथे
श्वरत्वाविशिष्टतयानधिगताबाधितवस्तुप्रमापकवेदवचनप्रणेतृत्वासंभवेन तद्रूपस्यानत्वस्पन्तत्राभावादिति
वेदानधिगताबाधितार्थप्रमापकवचनतात्पर्यविवेकस्यैवामत्वस्य विवक्षितत्वात् तदुभयत्रापि तनतर्हि वेदस्याकिं
तात्पर्यंतौ ज्ञानं नइत्यत आह भाष्याभाव इति वेदेन भाषितं योगपः आसमंतात् भावो नामसत्तैव सच पारपदार्थभदरहि
तो भेदप्रतियोगि द्वितीयसद्भावात् भेदस्य च सत्यो भेदो निरूप्यत इति न्यायादुभयसापेक्षत्वात् उभयसत्वे च प्रमाणाभावे
नतद्वादितभेदस्यानुपपन्नतरत्वात् सत्तायाप्यकरूपत्वं सदेव सौम्येदमित्यादिना एकमेवाद्वितीयमित्यनेन नानेकनवाक्येन मातोऽत्र

२०

ननु भवदुक्तास्तानीत्यत्रैव मेमतमित्यादि भगवदुक्त्याचेत्स्वरगुरुवेकरूपो महातात्पर्यज्ञानं वेत्तथापि जिज्ञासत्वद्धवनता
त्पर्यं कथं ज्ञानानीत्यत आह आपदाहि इति तयाप्येष जिज्ञासवः कथं तात्पर्यज्ञानमीतिनिकषंयन्नाचार्यास्तान्प्रतीनिवदामः आ
र्थं न विना कथयंतीत्यत आह मगदोति तेष्व्यसमभ्यं देहि देहि तात्पर्यज्ञानमिति प्रार्थयंतीत्यर्थः नन्वाचार्या अर्थियकिं वि
आर्थयिष्यंतीति चेत्र तेषामामसकामत्वादित्याह दातारेति तेषु शास्त्रविधिना दानमेव ऊर्ध्वं नियतो दातारश्च त्यर्थः नन्वद्वि
तीयब्रह्मणो वेदांततात्पर्यं कथं तेनाधिकारिणा मुमुक्षुणेन तत्र तात्पर्यज्ञानमेवावधिः किमिति पृच्छति फेरकिउने आचार्या
किं पूर्वकाण्डलक्षणो वेदतात्पर्यज्ञानादनन्तरं पुनः किं भवतीत्यर्थः समाधत्ते अगेरतीयजिनदिसेदरबारे इति अवणल

आपहिंमंगादि देहि देहि दानकरे दातार फेरकिउ अगेरतीये जिनदिसे दरबार ॥

तणांतात्पर्यज्ञानादग्रेतामानंतरं आह इति परयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दत्वमाणयोः सतोस्तेधिकारिणः स्वाधयंते
याभ्यां श्रवणपूर्वाभ्यां सर्वप्रतिबंधनिराकरणपराभ्यां मनननिदिध्यासनाभ्यां परेष्याने तुरीयाख्यप्रत्यक्तत्त्वं भवती
तर्थः अत्र दरबारपदस्थानविशेषवाचकं पारसीकदेशभाषायां तत्स्थानविशेषे तुरीयाख्यलक्षणया वाच्यापि शिवः
पृच्छति मुहकि वालतणा वोलणा इति मुख्यप्रथमसाधवधिकारिभिः किं वाक्यमुच्यत इत्यत्र राग्र्थः किमित्यस्था
स्वभावः किमवस्थितेना वाक्यमुच्यते तेन वा स्थितं वा नाद्यः शास्त्रीयाधिकारितयाः स्ववस्थितत्वा वाक्यस्य तत्रानुपपत्तेः
द्वितीयेपि किं कर्मविषयं ब्रह्मवाक्यमुच्यते उतोपासनाविषयमाहोस्वित्ज्ञानविषयं तत्र प्रथमेपि किं सकामक
र्मविषयं निष्कामकर्मविषयं वा नाद्यः संसारोपयोगिनः सकामकर्मणो मातेनुपयोगात् नद्वितीयः निष्कामधर्म॥

प्रवृत्तमो — धिकारित्वंप्रामाणेोत्तुत्तर्निक्षामयर्मेप्रहणयेनतत्त्वानार्थतत्त्वचप्रश्नवाक्यायोगात् नाद्यद्वितीयः मध्यमाधिकारिता
ज॰टी॰ योपासनाविषयकप्रश्नवाक्यस्यसंभवेप्युत्तमाधिकारित्वायनदसंभवात् तृतीयेपित्युत्तक्रमेणज्ञानविषकप्रश्नवाक्यं
२२ क्रमेणवाक्रमश्चात्रप्रथमंपदार्थज्ञानविषयकंप्रश्नवाक्यंततोवाक्यार्थज्ञानविषयकं यदार्थबुद्धिपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थबु
द्धेः तद्विपरीतोव्युत्क्रमः पदार्थबुद्धिमाक्रमेणत्वप्रश्नवाक्यंविनादुःप्राप्यत्वात् नेषावकयंकोहंशावापदार्थज्ञानविषयंप्र
श्नतः वाक्यमुच्चरितउच्यतेनेतिशिति अत्रोच्यते जिनसूत्रणयरेप्पारइति यथायद्वाक्यंप्रश्नवाणीतियारकालश्चाचार्याः स्तुलणा
त्महाक्यमुच्चातेत्विज्ञासुभिःशिष्यैरित्यत्तरार्थः अयंभावः शिष्येणोक्तेहेभगवन् किंरूपस्त्वत्पदार्थस्त्वंपदार्थश्चेतितन्त्वंपदा

मुहुकिवोलयेजिनसूत्रणयरेप्पार ॥

र्थयोः स्वरूपविषयकंवाक्योटशांतत्पदार्थज्ञानंत्वंपदार्थज्ञानंचेतितज्ज्ञानविषयंवाप्रश्नवाक्यंकार्यंतया अथवातापत्रया
त्कंसंसारात्मकंयममोहहरणाण्यादितिप्रश्नवाक्यंकार्यंतयावुद्धोच्यतेआचार्याअपिसोपपत्तिकमुक्तवाक्यंमाकर्ण्यसाधुसा
धिनेवमन्वमोदनप्रकारकमुपदेशोनुच्चलततणप्रसादापरंपर्यायप्रियत्वयार्थतीति अथवामुहुकिवोलणवोलणजि
नसूत्रणयरेप्पारइत्यस्यमुच्चमादौआचार्यैः किंवाक्यमुच्यतेजिज्ञासुभ्यनीमर्थः किंसगुणवाक्यंविगुणब्रह्मवाक्यंवेति
किंशद्धार्थः नेपुरुषविशेषोपपत्तेः परमार्थिकाद्वैततत्वेऽपिवापितानुवृत्त्याव्यावहारिकपुरुषविशेषस्तेषंप्राधिकारमेवा २२
श्रियतेवाक्यमित्यभिप्रायेणसमाधत्ते जिनसूत्रणयरेइति यत्सगुणब्रह्मवाक्यंनिर्गुणब्रह्मवाक्यंवायथाधिकारस्फु
तानदर्थंप्रवयारयतिप्रेमतः पुरुषस्तद्वाक्यमेवप्रथमंतेवुवंतिवाकाकुशलाइत्यर्थः ॥

ननु तथापि जिज्ञासुनाचार्यसंसर्गोत्पत्त्यतिरेककाले किं विचारणीयमिति चेत्तद्दर्शयति अमृतेति अमृतस्य मोक्षस्य वेला विचा
रणीया शास्त्रीयत्वुष्माकं स्या वेलायां पुरुषस्य मोक्षो भवतीति परामृश्य च यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि स्थिताः अथ म
र्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादिश्रुत्या ज्ञानकाल एव मोक्षस्तमवधारयति पुनः किं विचारणीयमित्यत आह सर्वेति
सर्वेतो ब्रह्मणो ज्ञापकं नाम विचारणीयं जीवाभिन्नब्रह्मबोधकं किं नामेति विचार्य वचनाम्नायपर्यायानि पदानि बोधयन्ति पुण
एव चांतरवाक्यानि प्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधकानि महावाक्यानि चेत्यवधारयति तानि अवांतरवाक्यानि कानि चित्तत्पदवा
च्यार्थपराणि कानि चित्त्वंपदवाच्यार्थपराणि कानि चित्तत्पदार्थपराणि तत्त्वयेता
वास्मानि भूतानि जायंत इत्यादीनि सत्यादिवाक्यानि तत्पदवाच्यार्थस्य समर्पकानि सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादीनि च ॥

अमृतवेलासचनाउवज्ञायी विचार ॥

तत्पदलक्ष्यार्थस्य एवं तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं च एवमेवायं पुरुष उभावेतावनुसंचरति स्वप्नांतं
बुद्धांतं चेत्यादीनि त्वंपदादिवाक्यानि त्वंपदवाच्यार्थस्य समर्पकाणि यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष इत्यादीनि
त्वंपदलक्ष्यार्थस्यापीति तथा प्रोषितत्त्वंपदार्थाभेदबोधकपराणि तत्त्वमस्यादीनि महावाक्यानीति श्रोतो कर्मफलपरि
पाकहेतोरनुसंचरति अनुगच्छतीति स्वप्नांतस्वप्नभोगरूपमंतं बुद्धांतं जाग्रद्भोगरूपमंतमित्यर्थः योयं विज्ञानमय इत्यस्याय
मर्थः देहादीनामन्यतमो वा तदतिरिक्तो वा आत्मेति जनकस्य प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं योयमिति विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः
प्राणेषु हृदीति व्यतिरेकार्थे सप्तमी प्राणबुद्धिव्यतिरिक्त इत्यर्थः बुद्धिहृदेति विविनक्ति अंतरिति अज्ञानादंतरति ज्योति
रिति पुरुषः पूर्णः योयमेवंभूतः स आत्मेत्यर्थः पुनर्महानुभावत्वविचारणीयमित्याह ॥

ग॰टी॰ २२

वश्यायीति किं नित्यानित्यवस्तुविवेकेन महानुभावत्वं न शक्तिस्येन वेति विनयिना विवेकप्रयुक्तं महानुभावत्वमवधारणीयं अ
थवा अहंतत्वत्ताममहत्वनिष्ठया महानुभावत्वं किं वाहंतत्वत्तापरिच्छेदत्वनिष्ठयेति विनयिना अहंतत्वत्ताममहत्व
निष्ठया महानुभावत्वमिति सम्यगवधारणीयं अथवा सत्यामपि ब्रह्मात्मसाक्षात्कारलक्षणाहंतानिष्ठायां तेन विशे
षमहानुभावत्वं किं वा तन्निष्ठाप्रयुक्तमनोनाशवासनातयसाध्यजीवन्मुक्तिरिति विमर्शपहरेन रमनोनाशवासना
तयप्रयुक्ततन्निष्ठायां सत्यामुत्तरभूमिकात्रितयलक्षणा जीवन्मुक्तिः प्रतिरतिमानसिद्धायां तस्यां महानुभा
वत्वं सर्वसंप्रतिपन्नं हीनत्ववधारणीयमिति ननु यथा जीवन्मुक्तिर्ज्ञानमात्रेण न सिद्ध्यति तथा विदेहमुक्तिरपि ने
व सिद्ध्येत् तेन तस्य ज्ञानस्यावेदयर्थ्यमसंगः स्यादिति चेन्न सर्वदेहानहृतिप्रयुक्तब्रह्मस्वरूपमात्रावस्थानलक्षणा विदेह

कर्मीत्यावैकपञ्चानदरीमोतद्धार ॥

मुक्तिसिद्धेर्वाक्यार्थज्ञानमात्रेणोदयीकारात् प्रत्युत ज्ञानसमकालतया विदेहमुक्तेस्तन्मात्रसाध्यत्वशंकाकरणस्य प्रमाणकौ
शल्यज्ञापकत्वाच्च ननु कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति स्मृतौ कर्मणः सिद्धिशब्दितमुक्तौ हेतुत्वकथनात् त
त्कथं ज्ञानस्य तद्धेतुत्वमित्यत आह कर्मीति निरूप्यते यत्र संसारबंधनं मुक्तो कर्मज्ञानप्रकारकत्वेन तत्र कर्मणः कर्म
द्वारेण वा सत्त्वतत्पशरीराद्यपरपर्यायसंसारबंध एव आगच्छतीति न तु मुक्तिः न च ज्ञानं निष्ठितं ज्ञानिन स्तु ज्ञानद्वा
रेण संसारदुःख निरूपितं बंधनिवृत्तिः परमानंदावाप्तिश्च मुक्तिरागच्छतीत्यर्थः यत्तु कर्मणा मुक्तिहेतुत्वं स्मृतौ तत्र कर्म
पदस्य तत्रैश्वरार्पणबुद्ध्या निष्कामकर्मपरत्वात् संसिद्धिपदेनांतःकरणशुद्धिर्वा निदिध्यासनलक्षणप्रत्यक्प्रवणतावा
साक्षात्कारलक्षणज्ञानसंसिद्धिर्वा विवक्षिता न त्वापि कश्चित्साक्षात्कारविद्यापरंपरया निष्कामकर्मणा उपयोगः मोक्षेपि परंपरा

म २२

पर्वं तत्वज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं निरूप्य तत्त्वज्ञानस्यापनेतुत्वा प्रहृतये स्वनाम्ना मुमुक्षूणां महैतेन लक्षणविशेषं स्वग्रंथे निवध्नीयांवि
हृद्गणवदाचार्य गुरुषा विशेषकर्त्तृक इति ज्ञानमेवैकं निःसंदिग्धं निवेशाय स्वाहैतेन निष्ठां च निरूपयति नानकेति एवं पूर्वेण
चार्यैःपूरिवाहैतेनार्थक नानकेति नाम्नामयापि ज्ञायत इत्यर्थः श्रोतव्यज्ञानमेवसर्वोनर्थवीजाज्ञानविरोधीति तापनाय हैतेन वादि
नामहैतेमानं विनाविवादवता मूकीकर्त्तुं वाहैतश्रुतिमर्थः पठति सभु आपेही सचिआर इति अत्रेदमिति विशेषः तथा चेदं
सर्वमात्मैवेति श्रुतिमाहृत्यैतर्थो बोध्यः सचिआर पदमीश्वरपर अत्रापीदं सर्वमीश्वर एवेति योजनीयं एवं श्रुतिद्वयार्थः स्फुवि
नः श्रुतिद्वयं चात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति अत्रानयोः श्रुत्योरचेतनस्य चेतनव्यतिरेकेणाभावप्रतिपादनात् श्रुति

नानक एवै जाणीऐ सभ आपेही सचिआर ४ थापिआ न जाय कीता न होय ॥

तुल्यार्थं निरूप्य केन वा केनाहैतेनिर्विवादतया हैतवादिनां केन विदहह विशेषणाहैतश्रुतौ संभावनात्म्नामयन्तए व
मुमुक्षूणां विचारानुकूले स्वग्रंथे प्रहृतिरप्रत्यूहेति तात्पर्यं ४ नतु पूर्वाचार्यैरिदमयाप्यहैतं तत्वं ज्ञायत इत्युक्तं यत्तदनुपपन्नं
तथाहि तदहैतं केन चिन्मानेन स्थाप्यते नवा आद्ये तत्स्थापकस्याहैतत्वहानेर्द्दैतप्रसंगाहैतवादिनीयः निःप्रमाणि
केनयालीकापत्तेः तदीयज्ञाने च प्रमाणाजन्यतया भ्रमत्वस्य दुर्वारत्वाच्चेति पूर्वपक्षे उत्तरपक्षे स्यादेतत् तेय संगत्यानंतरमाह तथा
प्येति केनापिमानेन स्थापितः परिच्छेद्यो न भवति परोक्षत्वाद् यथा चक्षुरादिना तत्र हेतुमाह कीता न होयेति कस्मात् अपि कि
यायाः कर्म न भवति योहि क्रियते स एव देशादिना स्थाप्यते यथा घटादिः तथा च देशादिनापरिच्छिन्नतया नित्यत्वादहैततत्वहा
निर्नवा हैतप्रसंगस्तत्रेति भावः ॥

ननु यदि देशादिना परिच्छिद्यते न भवति तर्हि वस्तुना परिच्छेद्योऽस्तु वस्तुपरिच्छेदस्य दुर्वारत्वादिति चेत्तर्हि वाच्यमनात्मवस्तुना
परिच्छेद्यः परः आत्मवस्तुना वा नाद्यः अनात्मवस्तुनः सर्वस्यापि जडत्वेन कल्पितनया कल्पितपरिच्छेदहेतुत्वाभावा
ना॰टी॰ २२ त् न द्वितीय इत्याह आपेआप इति आत्मैवात्मवस्तु तस्यात्मवस्तुनश्चिद्रूपतया परा भिन्नतया परस्मिन् परिच्छेदक
त्वासंभवात् आत्माभिन्नत्वं च परस्यायमात्मा ब्रह्म नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिवाक्यसहस्रतः ननु यदि केनापि प्र
माणेन परेण परिच्छिद्यत इत्यनेन सर्वैरपि मानैः परो न परिच्छिद्यत इत्यभ्युपगमनर्हिज्ञेहन्नदृयेन दोषद्वयस्य प्रा
प्तिरतस्य कः परिहारः नैवोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिविरोधस्य च कः परिहारस्तत्र शास्त्रमानेन परि

आपेआप निरंजन सोय ॥

२ च्छिद्यत इत्यभ्युपगमादिति चेत्तत्र केनचिदपि प्रमाणेन परिच्छिद्यत इत्यनेन शास्त्रेतरकेनचिन्मानेन न परिच्छिद्यत इति
नान्यर्थात् ननु तथा सत्यर्द्धजरतीन्यायेन शास्त्रमानेन परिच्छिद्यत इतरमानेन नेत्यंगीकारोऽपनेरिति चेन्न शास्त्रमानेन ल
तल्लक्षणया बोधनेऽसति तदितरमानेन न परिच्छिद्यत इत्येव परमनान्यर्थात् तथा च नानैः प्रमाणकत्वेन परस्यालौका २२
पनिर्नेवामदीयज्ञाने प्रमाणाजस्रतयाऽश्रमत्वप्रसंगेन नानैवोपनिषदमिति श्रुतिविरोधप्रसंगोऽप्येतेन काचि
दनुपपत्तिरिति श्रुतिशास्त्रेतरसर्वमानाविषयत्वाभिप्रायेण निष्कलं निरंजनमिति श्रुतिमर्थयन्नाह पठति निरंजन
सोयेति स च परः सर्वमानविषयत्वरूपसर्वपरिच्छेदहेतोरंजनशास्त्रिताद्ज्ञानतमसा विरहित इत्यर्थः सर्वभ्रम
हेतुज्ञानतमो विरहितत्वेपरस्य तमसः परस्तात् अव्यक्तात्तु तथा परः इत्यादिश्रुतयप्रमाणमिति भावः

ननु परस्मिन्नधिष्ठाने सर्वभ्रांतिहेतुत्वाज्ञानतमस एव तस्य च निवर्तकं निर्दोषं विचारविशिष्टं श्रुतिशब्दरूपं मानं यद्यपि तथा
पि तन्मानं नैकेषां प्राप्यमिति चेदीश्वरभक्ता एव तत्राह जिनेति येषां मुमुक्षुभिः सर्वपुरुषानुग्रहार्थं भक्तानुग्रहार्थं वाकारि तेनोद्धा
रक श्रीहलभादिमूर्तिधरः परमगुरुर्निष्कामधर्मानुष्ठानेन परः सेवितः तेषां मुमुक्षूणां तत्प्रमाकरणभूतं मानं प्राम्^
नैवाप्राप्यतरमित्यर्थः ननु प्राममपि तेषां नादृष्टं श्रुतिमानं केवलं सन्निकरोतीत्यत आह नानेकेति येनाज्ञानतमो

जिनसेव्यानितपामान ॥

निरोधिप्रमाकरणभूतेन श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठगुरुमुखप्रयुक्तेन न तु केवलेन सर्वदोषविरहितेनापौरुषेयेन मानेन श्रु
तिलक्षणेन गुणीकृत्य नसम्यसंकल्पत्वादिगुणविशिष्टो वा सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टः कालाकालो गुणिन्यादि श्रु
तिः निरूपितो नानि धीयतेस्मिन्सर्वमिति निधानं यत्रायं यन्त्यभिसंविशन्तीति श्रुतिनिरूपितकार्यमात्रलयाधिकरणभू
तो जगल्लयकारणत्वादिगुणविशिष्टः परमेश्वरः कथ्यते लक्षणया कल्पितगुणानिःकृष्टतया वा बोध्यत इत्यर्थः ॥

अथवा येन मानेन सम्यग्ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिना स्वरूपलक्षणेन सम्यक्त्वज्ञानत्वादिस्वरूपलक्षणगुणवान् यतो वा इ

न॰टी॰ मानि भूतानि जायंते इत्यादिना तटस्थलक्षणेन च निधानमुपादानकारणं निमित्तकारणं च तदुपलक्षितो वेदमूर्तिः

२५ यत्नो निगद्यते इत्यर्थः अथवा यः परः श्रुतिस्मृतिभिर्गुणिसनास्मरणानानंदिनादिगुणविशिष्टः सर्वस्य निधानमधि

ष्ठानं सोपाधिककारणत्वगुणविशिष्टश्च कथ्यते स यैर्मुमुक्षुभिः सेवितो निष्कामधर्मानुष्ठानं तथा जितलक्षसारा

नानकगाथीये गुणीनिधान ॥

वयिः तैः प्राप्यते तत्त्वमाकरणभूतं गुरुमुखविचारविशिष्टं तत्त्वमस्यादिमानमिति संबंधप्रकारेणार्थः अथवा गुणी २५

निधानमित्युभे मानस्य विशेषणे भवतः तथा चाकिंभूतं मानं गुणिनिधानं चापौरुषेयत्वनिर्दोषत्वादिगुणवि

शिष्टं प्रमायाः स्थानं च कथ्यते श्रुतिभिः स्मृतिभिर्विद्वद्भिश्चेत्यर्थः ॥

नन्वपरमेश्वरमन्तास्वमुक्तं न प्रतिप्रापितेन निर्दोषश्रुतिमानेन परमेश्वरतत्त्वकथनादनंतरं किं भवतीत्यत आह गावीये
इति यदा विशिष्टगुरुप्रयुक्तेन श्रुतिमानेन तत्त्वमसीत्यादिना परमेश्वरतत्त्वं प्रतिपाद्यते ततोऽनंतरं साधनसंपन्नैर्मुमुक्षुभिः
श्रूयते श्रवणानंतरविचारेणाप्रमाणासंभावनादिनिवृत्तिफलकेन श्रोतव्य इत्यादिवाक्यविहितेन विषयीक्रियत इत्यर्थः
श्रवणं नाम षड्विधतात्पर्यलिंगैः सर्वेषां वेदांतानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणं ननु तानि कानि लिंगानीति चेदु
पदर्शितानि वृद्धैः उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णय इति प्रकरणप्रतिपा
द्यस्याद्वितीयस्य ब्रह्मण आद्यंतयोः प्रतिपादनमुपक्रमोपसंहारौ यथा छांदोग्ये सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्विती

गावीयेस्तुणीयेमनरतीयेभाव दुःखपरिहस्तुखवरलेजाय ॥

यं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति प्रकरणप्रतिपाद्यस्य पुनः पुनः प्रतिपादनमभ्यासः यथा छांदोग्ये तत्त्वमसीति नवकृत्वो
भ्यासः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य मानांतराविषयत्वमपूर्वता यथा छांदोग्य एव तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादि ब्रह्मणो मा
नांतराविषयत्वं प्रकरणप्रतिपाद्यस्य ज्ञानात् श्रूयमाणं तत्प्राप्तिलक्षणं प्रयोजनं फलं यथा तत्रैवाचार्यवान् पुरुषो वेद त
स्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इत्यद्वितीयवस्तुनो ज्ञानात् तत्प्राप्तिश्च प्रयोजनं प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशं
सनमर्थवादः यथा छांदोग्य एव येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनं प्रकरणप्रतिपा
द्यस्य दृष्टांतेनोपपादनमुपपत्तिः यथा छांदोग्ये यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो ना
मधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिवाक्यप्रतिपादितमृदादिदृष्टांतैरद्वितीयवस्तुन उपपादनमिति श्रूयत इत्यस्य लक्षणमन्यत्रस्यापि

र्थं तथाचतस्माच्छ्रवणादनंतरंतदेववेदांतप्रतिपाद्यंश्रवणलक्षणविचारविषयभूतंपरमेश्वरपरमार्थतत्त्वंमन्यते
मननलक्षणविचारेणश्रवणानुकूलतर्कानुचिंतनमानसोहतिरूपेणप्रमेयासंभावनादिनिवृत्तिफलकेनमंत
जे·टी २५ व्यमित्यादिवाक्यविहितेनविषयीक्रियतइत्यर्थः मननंनामश्रुतार्थस्यानुकूलतर्कैरनुचिंतनंततः किमित्यतआ
ह मननइतीयद्युक्तितत्स्वकौनुचिंतनरूपान्मननादनंतरंतत्त्वंमनसिदृढीस्थाप्यतेस्वाकारवृद्धिहतिप्रवाहेणसजा
तीयेनविजातीयप्रत्ययानंतरितेनतैलधारावदविच्छिन्नेनविपरीतभावनानिवृत्तिफलकेननिदिध्यासितव्यइ
त्यादिवाक्यविहितेननिदिध्यासनाख्येनविषयीक्रियतइत्यर्थः निदिध्यासनंनामविजातीयप्रत्ययानंतरि
तसजातीयप्रत्ययप्रवाहइति ततोपिकिंभवतीत्यतआह भावइति ततोभावाज्ज्ञानदीप्तिरिहैतत्त्वाभिव्यंजकात
त्वमस्यादिमानजन्यात्प्रमाणरूपात्साक्षात्काराद्व्याहृतब्रह्मास्मीत्येवमाकारात्सर्वसुकृतफलरूपाच्छ्रवणाद्या
वृत्तिपरिनिष्पन्नोदिताभवतीत्यर्थः एवंपरमेश्वरतत्त्वज्ञानस्योत्पत्तिंश्रवणादिभिरुक्त्वे
दानींतत्साध्यांसर्वसंसारदुःखोपरतिरूपांमुक्तिमाह दुःखेति साचज्ञा
नदीप्तिरुदितादुःखमज्ञानतत्कार्यरूपंसर्वानर्थंपरिहृत्यस्वयमप्य २५
ज्ञानकार्यत्वाद्दग्धकाष्ठवह्निन्यायेनतत्स्वस्थानेब्रह्मणिलीना
स्यादित्यर्थः ॥ ॥

ननु सर्वानर्थनिवर्तकः परमसुखप्राप्तिको यः साक्षात्कारः प्रमाणाश्रितः श्रवणादिद्वारा तस्य हेतुप्रमाणभूतवाक्यं कुत्र व
र्तत इत्यत आह गुरुमुखेति यत्साक्षात्कारहेतुमानभूतं वाक्यं तत् श्रोत्रब्रह्मनिष्ठगुरोर्मुख एव वर्तत इत्यर्थः ननु काण्डत्रयात्मकेन वेदप्र
वचनद्वाक्यं ज्ञानेनयाह्यं सर्वेषां वाक्यानामधिकरणत्वाद्वेदस्येत्यत आह गुरुमुखे वेदमिति यस्त्रिकाण्डात्मकरूपो वेदः सोपि गुरोर्मुखे
एव यथाधिकारं काण्डत्रयात्मकवेदस्योपदेशमत्वान्मुखस्येत्यर्थः नन्वनेन शाखामयमुखस्याविस्तृतकाण्डत्रयात्मकस्येश्वरमुखा
त्रिस्थासन्न्यायेनातिः स्तनस्य वेदस्येश्वरमुखे निवेशः सत्यपि सर्वेषां मर्यावत्तारीश्वरस्य ब्रह्मनिष्ठस्याप्याचार्यगुरोर्जीवविशेष
स्येश्वरवत्सर्वसामर्थ्याभावेन कथं तत्सुखे निवेशस्त्यत आह गुरुमुखेरहियाइति ईश्वरवद्गुरोर्मुखेपि निवेशात् एव वेद
इत्यर्थः तत्र हेतुमाह समाधीति यतः स श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठगुरुः माधी परमेश्वरो ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेस्तानी तान्मेवा

गुरुमुखेनादं गुरुमुखेवेदं गुरुमुखेरहियासमाधी गुरुईश्वरगुरुगोरखबरमागुरुपारबतीमायी ॥

मेमतमितिस्मृतेश्चेत्यर्थः तस्मादाह शास्य गुरोः परमेश्वररूपत्वमेवाह पूर्वोक्तार्थदृढीकरणाय गुरुरिति अत्र गुरोर्भक्तानुग्रहार्थं
परमेश्वरेणाद्धृतमूर्तिर्वित्रितयस्य मध्ये प्रथमं शिवरूपत्वं वदति गुरुरीश्वर इति गुरुरीश्वर इति गुरुश्च शिव ब्रह्म तत्स्व भक्तान् ॥
जिज्ञासून्प्रत्यनुकंपामत्वादित्यर्थः अथवाह प्रमात्रमपंचलयानुकूलेशानशक्तिमत्त्वमीश्वरत्वं लयश्चात्र ततेहतना
त्निकिं च तेन्यादिश्रुत्यनुसारेण वाथरूपो विवर्तितो तत्स्वरूपापमर्देन रूपः तस्य प्रलयादौ सत्यपि प्रयोजनाभावेना
विवर्तनत्वात् तथा च तेनाह शामीश्वरत्वं शिवत्वं च गुरावभिमन्य गुरुरीश्वर इत्युक्तं तथा गुरु गोरख इति गवां वेदवचसां रक्ष
तीति गोरक्षः यथा लिङ्गः परमेश्वरो वेदविरोधीन् निरस्य तत्प्रवर्तकः तथा वेदवेदमार्गवारतत्तिद्याव स्थापयति ते
या गुरु गत चार्योपि दैत्यसदृशान् वेदबाह्यान् वेदवाह्यान् विनाशिकान् आरम्भवादिनो वेदान्यथायोजनापरानतार्किका

जे·टी·
२६

दीनतिरस्कृत्योनरकांडरूपंवेदंप्रमाणेगुरुक्तिभिश्चाहैनब्रह्मपरतयाप्रतिपादनेनरत्ततिव्यवस्थापयतीत्यभिप्रेत्यगुरुहेत्य
तस्तुतेनतथागुरुब्रह्माव्वहेनरत्नतिसर्वेषुलोकेषुवेदमर्यादाप्रवर्तकतयाहाहः ब्रह्मलोकस्वामीब्रह्माय्यातथागुरुरपि
सर्वेषुशास्त्रीयेषुमस्तुतत्वेषुलोकेषुयथाधिकारंवेदमर्यादाप्रवर्तकतयाहहेतरत्यभिप्रेत्यगुरुब्रह्मेत्युक्तवरमेतिपादस्यब्र
ह्मार्थकत्वंतेयमथ्यगतस्मन्नीयगुरुपदस्यदेहलीदीपन्यायेनोभयान्वयोबोध्यः एवंगुरोरीश्वरमूर्तित्रितयरूपत्वमुक्त्वे
दानींतद्व्यक्तित्रितयरूपत्वमप्युच्यते गुरुःपारवतीति यथापरमेश्वरमूर्तिस्वरूपभूतेदाक्षायणीहिमवतः परवतस्यापत्य
भूतंविग्रहंप्राप्यापिनस्वनिष्ठायाः प्रचलिता तथाब्रह्मदर्शीगुरुरपिप्रारब्धकर्मणादेहेंद्रियादिनिष्ठंविविधचरितरू
पंनानाविशेषमिंद्रजालिकरवप्रदृष्ट्याप्राप्यापिनोहैनब्रह्मनिष्ठायाः प्रचलतीत्यर्थः तथागुरुकमालक्ष्मीभवति इं
पदव्याख्यासरस्वतीचयथापरमेश्वरमूर्तिस्वरूपभूतैवश्रीः प्राणिकर्मानुसारेणानमनमथममदलतत्त्वणोविषमभा
वमापन्नापिनस्वनिष्ठायाप्रचलतितथागुरुरपीत्यर्थः अथवाश्रीःस्वसान्निध्यतः संपन्नत्वलत्त्वणोयनितंपुरु
षंकरोतिसंपद्विरहितत्वलत्त्वणंतादारिद्र्यंवहरतितथागुरुराचार्योपिस्वसान्निध्यतआत्मज्ञानयतनिषप्रत्रमायि
कारिणंपुरुषंकरोति ततएवाज्ञानतत्कार्यलत्त्वणंदारिद्र्यंचहरतीतिनत्यर्थः एवंयथापारमेश्वरीसरस्वतीदेवतास्तो
पासितान्स्वोपासकान्निरंतरंतद्गतपरान्मुह्दान्यदभिलषितंतदचिरंसंपादयतिकृपालुस्वभावत्वाद्दाक्षायण्याः
तथास्तोपासितानात्ममुह्दानःकरणानपिकारिणोमुमुक्षून्मोक्षव्रतपरान्गुरूपासनयातोषितमानगुरुरपिकृपा
लुस्वभावत्वादचिरंतदभिलषितंमोक्षपदंसंपादयतिज्ञानद्वारेत्यर्थः केचित्तुमात्रैकमायीपदमेकंपारवत्याविशे
षणपरमितिव्याख्यायते तत्रसाधुतस्यपारवतीपदस्यप्रामृतिपीठवृत्तिपरत्वेपितदितरेषांमत्तेशक्तिपरत्वासंभवा
त् मायीत्यस्यैकपदत्वगौरवातमायदस्यपदस्यचविस्पष्टमलशन्नोः श्रीभारत्योः परत्वसंगामस्त्रीयपुरुषेषुप्रासिद्धेश्चेति २६

ननु सत्यं त्वं गुरुरूपमेव भेदमन्यसे यथोक्तं तथापि स्वमात्मानं कीदृशं जानासीत्यत आह जे हौ जाणौ ति तस्य गुरोः प्रसादात्
यादृशमात्मानमहं जानामि तादृशं तं न कथयामि तत्र हेतुमाह कहिणा कथन न जायी ति तस्य स्वरूपज्ञानस्य वचसा कथ
नेविषयत्वेनोपपादनासंभवात् यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः ननु यतो वाच इति श्रुतिर्यथा वचोविष
यत्वमुपपादयति ब्रह्मणस्तथा मनोविषयत्वमपि तस्माद्वचोविषयत्वे श्रुतिर्मानमिति न च संभवतीति चेन्न ममाप्युभयाविषय
त्वोक्तेर्नानर्थक्यात् ननु तथापि तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येत्यादिभिरुभयविषयत्वोपपादनाद्विरोध इति
चेद्लक्षणया सदसद्भावाभ्यामविरोधात् ननु लक्षणयापि केन किं बोधितमित्यत आह गुरु इति श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठेन गुरुणा ल

जे हौ जाणा आखौ नाही कहिणा कथन न जायी गुरु आइ कदे हत्थु फाई ॥

क्षणया तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः श्रीदेकस्यैकदेहो बोध्यत इत्यर्थः अज्ञात्वैवार्थं बोधनपरवेदान्तवाक्यविचारपरेषु गुरुषु एकव
चनप्रदानमलंकारायैव न दोषायेति बोधनाय स्पष्टतया तृतीयैकवचनं सातात्म्येनाभिहितं गुरु आइ इति अत्र तृतीयैकव
चनेन गुरुणेति वक्तव्येऽपि भाषाविशेषाभिप्रायेण गुरुस्त्वारम्भमिति एतेनैकजीववादेऽपि संगमनो गुरुणामिति ज्ञायते
अणवानेकजीववादस्याप्युक्तैकवचनं न प्रदेयं गुरुत्वप्रतिशिष्टराधिकारिभिः शिष्यैः कदाचिदिति लौकिकप्रसिद्धानुद
योयोरेवानामन्वबुध्यत एव न तद्भवदिति श्रुतेर्जीवानेकत्वप्रसिद्धाविहापि सात्त्विधिवार्थे जीवानेकत्वं स्पष्टातादृसमाणेवा
वगुरुभिर्विविधशिष्याणां नियमाधिकारोपदेशकत्वेऽपि श्रीदेकदेहो बोध्यत इति तत्रैव यावज्जीवं वचनमेवाङ्गीकार्यं न त्वेकवचन
मिति व्याख्येयं ॥

गुरुबोधितस्याखंडस्यैवात्मार्थस्य ज्ञानं कीदृशमिति चेत्स्मृतएव सभनेति यः सर्वेषां ब्रह्मादीनां जीवानां त्वंपदार्थानां कार्योपा
ग॰टी॰ धीनामंतःकरणोपाधिभेदेन भेदमागतानामीश्वरः तत्पदार्थः कारणोपाधिर्मायोपाध्यैक्येनैकोदानातनजीवकर्मोपास
२२ नाफलस्य सुखदुःखादेर्दाता त्वमापन्नो मायया सर्वज्ञत्वपरोक्षत्वादिविशिष्टः स एव शोधितस्तत्पदार्थो मायानिकृष्टोहमप
रोक्षत्वकिंचिद्ज्ञत्वाद्युपाध्यंतःकरणनिकृष्टः शोधितस्त्वंपदार्थोस्मीत्यर्थः एतेनाहं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थो दर्शितः तत्तेवब्र
ह्मात्मस्वरूपं कदाचित्स्मरसीत्यत आह विस्मरनजायीति ब्रह्मात्मत्वरूपस्य स्मरणं तदा स्याद्यदि विस्मृतिर्भवेत्नैवं तथा त्वात्स्मरण
स्य यदि विस्मृतिरेव न भवति तर्हि कुतस्तत्र स्मरणप्रसंग इत्यर्थः एतेन वाक्यार्थे ब्रह्मात्मैक्यास्थितत्वप्रदर्शितमिति
बोध्यं ननूक्तब्रह्मात्मत्वज्ञानमहमपि कदाचित्प्राप्स्यइत्यपेतापातत्राभिमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति तीर्थेनेति ॥

सभनाजीयाकाउकरानासोमैं विसरनजायी ५ तीर्थनावाजेतिसभावाविरागभागोकिनायकरी ॥

अज्ञानात्तत्कार्यमलविरोधिनिज्ञानलक्षणतीर्थे सर्वदेहत्वभ्रांतिमलनिराकरणेनाद्वयानंदाभिव्यक्तिलक्षणस्नानेनहि स्यादित्युत्त
क्तब्रह्मात्मत्वस्य श्रवणमननोत्तरभाविभावनं निदिध्यासनाख्यं स्यादित्यन्वयः निदिध्यासनाख्यविभावनाभावेन तु ब्रह्मा
त्मसाक्षात्कारात्मकतीर्थे अज्ञानतत्कार्यमलस्य क्षालनरूपस्नानं किं स्यात् किमपि स्यादिति व्यतिरेकः स्वयदात्वमन्वयव्यतिरेका
भ्यां श्रवणमननोत्तरनिदिध्यासनसाक्षात्कारयोर्ब्रह्मात्मविषयोः साधनसाध्यभावमेव यादृपासितदा ब्रह्मात्मैक्यज्ञानप्रा २३
प्यस्मरति भावः अथ एवोक्तज्ञानतीर्थे उक्तस्नानं तदा स्याद्यदात्मस्येसारमुत्यस्य गुरोरस्मत्यद्वाच्यस्य ब्रह्मपित्रिकारिणोऽयं स
म्यग्ज्ञानोपदेशो यो गायाइत्येवंरूपविभावनं ज्ञानोपदेशानुकूलविवेकवत् बुद्धिविषयत्वं भवत्येन तदभावे कथं किं वा ज्ञा
नमपमर्पितुकाः कौकिरिष्यति न कथमपि न किमपीत्यर्थः

एवेनस्य परमेश्वरस्य गुरोर्विभावनमेव वदति मय्यन्यास्मिन्वा ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरित्युक्तमिदानीं तद्विभावने कोऽहमित्य
पेक्षायामस्मिन्जन्मनि जन्मान्तरे वा परेशः प्रसीदति येनाभिमानफलाभिसंधित्यागपुरःसरमनुष्ठितेन निष्कामक
र्मणा तदेव हेतुस्तद्विभावनस्येत्याह जेतीति शास्त्राधिकारिणं कर्मसापेक्षेणापरेशो नोन्यादिनां यावतीसज्ञत इति खु
यस्यामहिर्देहेंद्रियप्राणांतःकरणरूपोपाधिमहद्रूपप्रयाणमिनतोपाधौ सकामकर्मानुष्ठानं विनापि न किंचिद्देहहे कुं
सुखमामुष्मिकं च संसरद्भवति परमेश्वरप्रसादहेतुर्निष्कामकर्मानुष्ठानं विनानुकिंस सद्भस्पाद्यदहरहर्णामिन कि
मपि तदनुष्ठानं विना तथाहि नतावदंतःकरणशुद्धिर्निष्कामकर्मानुष्ठानं विना तदभावेन विवेकवैराग्यादिसाधनसंप

जोनीसिखउपायीवेत्ताविणकर्मांकिमिलेलयी मति
विचरतजबाहरमाणिकजेइकगुरुकीसिष्यसुणा ॥

त्तिः तदभावेन हि ज्ञानार्थं सद्गुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिश्रुत्युक्तं गुरूपसदनं न भवति गुरूपसदनं विना गुरोः शिष्यपरीक्षा
त्मकं विभावनं न भवति तस्मात्परंपरया विभावनायाधिकारिणा पुरुषेण भगवदाज्ञया निष्कामकर्म कार्यमित्यभि
प्रायः एवं गुरुकृतेन शिष्यपरीक्षात्मकेन विभावने निष्कामकर्मणः परंपरया साधनत्वमुक्तं न हि भावनमपि किंसाक्षा
त्कारहेतुः परंपरया वेति चेत्परंपरयेत्याह मतिविवेति अयं यदा गुरुकृतेन विभावनकाले शोधितमनस्त्वंपदार्थयोरैक्ये गु
रूपदेशात्तत्त्वंपदैरुपदेशेन तदास्मिन्नर्थविषयगुरूपदेशश्रवणानन्तरं निदिध्यासनसहकृतेन ज्ञातेनायामहं ब्रह्मास्मी

त्येवंभूतायामनोरत्यमनिरमयति क्रीडयतीति तथा मतेः प्रेरकमधिष्ठानभूतं ब्रह्मचैतन्यमाविर्भवतीति शेषः स्व
यमेव रत्यपदं व्याचष्टे माणीति करतीति बुद्धेर्वृत्तीनां मणीरिव प्रकाशकं यत्तत्त्वपदवाच्यं चैतन्यमित्यर्थः ननु
गी·टी· २८ दैवाभिव्यक्तं सततं ब्रह्मचैतन्यं किं करोतीत्यत आह जन्माहरतीति अधिकारिणः पुरुषस्य जन्ममज्ञानकृतं बहिर
नात्मभूतेषु विषयेषु मनःप्रवणतारूपवेगं वा जन्ममरणादिलक्षणस्यानादिसंसारस्य हेतुं यत्तद्वदन्ति शिष्टाः तद्धरण
मेव वेगमास्समनादज्ञानहरणपूर्वकं हरतीति विनाशयतीति जवाहरमज्ञानतत्कार्यं निखिलदुःखविनाशकं भवतीति
तत्राभिव्यक्तिसद्ब्रह्मेत्यर्थः अयं भावः श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठगुरुमुपावहित्य विवदुपसन्नस्य साधनवतोऽधिकारिणो
धिकारित्वावधारणानन्तरं परीतात्मकं विभावनं करोतीति ततस्तस्मा उपदेशायोग्याय सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्म
तत्त्वं श्रावयतीति सर्वाधिकारित्वेद्वितीयं ब्रह्म तत्सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यमित्यवधारयित्वा गुरुप्रसादात्परमकृपालोः
प्रमेयसंशयादिनिवृत्त्यनुकूलं तर्कानुचिंतनरूपमननेन तत्त्वतो विपरीतभावनानिवृत्त्यनुकूलं विजातीय
प्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेण निदिध्यासनेन कृतेन ततस्तवाक्यमप्रतिबद्धं सदहं ब्रह्मास्मी
त्येवंभूतामखंडाकारां ब्रह्माभिव्यंजकामज्ञानतत्कार्यविनाशिकां निर्विकल्पसाक्षात्कारपदवाच्यां मति २८
मुत्पादयतीति परंपरया गुरुविभावनस्यापि साक्षात्कारहेतुत्वमिति शेषपदानि पूर्वं व्याख्यातानी
हितो व्याख्यायन्त इति ॥

एवंगुरुमुखेनादमित्यत आस्येयनाप्रवंधेनावांतरविशेषकथनेन गुरोरीश्वरतत्वज्ञानतईश्वरतुल्यतोपपादनरूपांप्रशंसामुक्त्वा
येदानीमीश्वरतत्वज्ञानरहितेयक्त मापिनिंदंति जेम्नुगति यस्यकस्यचित्पुरुषविशेषस्यायुश्चतुर्युगमर्यादातनोन्यादशेगुणाच
भवति अनेनायुषश्चतुश्चत्वारिंशाद्युगमर्यादोक्ता समुच्चयविवक्षया विकल्पविवक्षयातुयस्यपुरुषविशे स्यायुश्चतुर्युग
पर्यंतावातनोन्यादशागुणाचत्वारिंशद्युगमर्यादावाभवतीत्येवं भवंतुपुरुषायुरेवंततः किमित्यत आह नवेति यश्चसएव
दृष्टिव्यानवखंडेषु प्रशस्तनयाज्ञातेयनःस्वर्वेदेवाःपितरःऋषयोमानुषाश्चसहगच्छंतिप्रत्येकेकस्तुपासनादिभिःप्रसादः॥
नेनेत्यर्थः अथवाप्रत्येकतर्पणेनसर्वेसहगच्छंतिप्रतिदिनंतदर्थंयथासंभवदानमेकादित्वादित्यर्थः पुनरपिथिकामाह वंगेति
अयमतिप्रशस्तोयमतिप्रशस्तइत्युक्तेष्टेनामान्येभ्यःस्वनश्चधारयितायशासासहकीर्तिजगतिमिरहृत्यति शास्त्रीयगुणप्र
जेम्नुगचारेआरजाहारदसाणिहाय नचाखंडाविचजाणियेनालवलेसमकोय चंगानादरतायकैयशकीर्तिजगलेय
काशनेनोत्कर्षातिशयकथनंयशः लौकिकगुणयोगतनंकीर्तिः अनयेनेवतिभेदः (जेनिसनदरनआवयीनावानतस्थछेकेय॥
अथवान्यकर्तृकंयशसः कीर्तिमुक्तिमुपलभनइतिव्याख्येयमितिनत्रिहकल्पनमितिभावः फलितमाह जेनिसेति यदोकसेवा
मुक्तयेवनोपितम्यव्रहत्वाहसितात्कारलक्षणासाधनक्रमेणनागच्छति नर्हिनाटशस्यवातामपिकोसिकिमभियानपुत्रोसिकिल
त्यक्रियतेतत्वयेन्यायुदंनकोपिनएच्छतीत्यर्थः ननुनस्येष्वर्थविशेषवतोवर्तीकोपिनएच्छतीत्यनुपपन्नं किंसर्वथाप्रसिद्धिमत्ता
नहृतांतंनएच्छतिकोपिकिंवातिनिरूपप्रयुक्ततयानंइहितत्वात नान्यमतित्सूनत्वलक्षणनिरूपप्रयुक्तत्वाभावेनप्रसिद्धिरहित
त्वाभावात ओघरूष्टापतिःनामादितःप्रसिद्धस्यहतानंएहपेघरणात्यायेनकःएच्छतीतिचत्रमुमुक्षुभिरुपेतत्वात नकेपीन्यत्रादिम
शाद्वेनममुक्षुणापुरुषविशेषाणांविवतितत्वात मुमुक्षवोतकेपिएच्छंतिअथवासाकृतास्तुएच्छन्तुनवाएच्छतुनिष्कामेधुमायत्रद्धार
(ममुक्षुमध्येनकोपिनस्यदेवप्रियनादिविशेषवतोपितानीनएच्छतीत्यर्थः ॥

तमेवपुनर्विशिनष्टि कीटेति कर्मणांपुण्यपापरूपाणांवैचित्र्यात्केनचित्कर्मणोऽस्वर्ग्यादिमन्वेपि कदाचित्केनचित्कर्मणा
सएवपुनः कीटेपुमध्ये कीटः क्रियतइत्यर्थः तमोगुणकर्मणांफलमुक्त्वा रजोगुणकर्मणांफलमाह दोषीति कदाचि
ज०टी० त्केनचित्कर्मणा दोषी भवति दोषीति पदंस्वयमेवव्याचष्टे दोषयरेयेति रागद्वेषादीन्दोषान्धारयतीति दोषीत्यर्थः
२९ ननुसत्त्वविधकर्मणांत्रिविधंफलंपरमेश्वरार्पितानांनिष्कामकर्मणांकिंफलंभवतीत्यतआह ज्ञानकेति निष्काम
कर्मभिः प्रसादंतुप्रगतोज्ञानकपदवाच्यः परमेश्वरस्तावत्त्रिगुणेषुविवेकवैराग्यादिगुणरहितेषुतानेवविवेकादीन्गुणा
न्करोति तस्मान्निष्कामकर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वाराविवेकवैराग्यादिफलंभवतीतिभावः किमेतावन्मात्रेणकृतेनहेत्यत
नेत्याह गुणवन्त्येति यईश्वरप्रदत्तविवेकादिगुणवन्तंतान्पुनः परः स्वस्वरूपाचार्यगुरुद्वाराज्ञानगुणंमोक्षंप्रतिसाधयन्तद
कीटाश्चंदरकीटकरदोषीदोषधरेय ज्ञानकनिर्गुणगुणाकरेगुणवन्त्यागुणादेय ॥
दातीत्यर्थः ननुज्ञानस्यत्रिगुणात्मकाज्ञानविनाशेनगुणमात्रविनाशकत्वात्तस्यगुणत्वेवस्तुनैववस्तुनाशप्रसंगात् यमथ
र्मिणोरभेदेनधर्मिणोज्ञानिनोपिविनाशापत्तिरितिचेन्नज्ञानस्यत्रिगुणात्मककार्यविनाशकत्वेऽपिभूतस्यज्ञानिनो
विनाशकत्वाभावात् नचस्वविनाशेनसहस्वधर्मिणोज्ञानिनोपिनाशः स्यादितिवाच्यंअन्तःकरणस्यैवहि
त्वेपिविद्रूपेज्ञानिनिधर्मिणितस्याहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनैवनिषेधात् नह्यहंज्ञानीत्यनुभवतिसः ननुममपिज्ञानमित्यनुभव
ति नवेतिचेदनुभवत्येवतथाप्येवंममापिनित्यज्ञानस्वरूपेब्रह्मणिवाक्यजन्यान्तःकरणवृत्त्यात्मकंज्ञानमपिनास्तीति
सहस्रमात्रेणतः पातित्वात् नहिज्ञानिनिव्यवहारः शास्त्रेषुकथमितिचेत् यावत्प्रारब्धकर्मदेहद्वयसद्भावेनाहंब्रह्मेति
वृत्त्यात्मकज्ञानस्यविद्यमानत्वात्तावत्तत्रौपचारिकतयाज्ञानित्वव्यवहारस्तत्वदामरस्यात्मनः संगकेन ॥ २९

ननु निष्काममधर्मानुष्ठानरिपदीश्वरो गुणं करोतीति निर्हि तस्मिन् केन क्रियंते गुणा इति चेत्तत्केनापीत्याह नेहा इति किंकार्योपाधि ॥
नाजीवेन नास्ति शौर्य ऐविवेक वैराग्यादिगुणाः क्रियंते न्येन वा आद्ये परिहारमाह नेहेत्यादिना नाहं शोजीवः कश्चिन्जायते
यः तस्मिन्नीश्वरे गुणान् करोतीत्युत्तरार्थः द्वितीयेपक्षेपि किमीश्वराद्न्येन किंवाजीवाद्उभाभ्यांवा आद्येपीश्वरादन्यो जीवोवाब्रह्म
वाजगद्वा आद्येसोपाधिनावानद्वाद्वितीयेन वा आद्येपरिहारउक्तः नेहेत्यादिना द्वितीयस्योपाधिरहितस्यजीवस्य चिद्रूपतयात्र
तस्यैवाभावात् नापिब्रह्मणापत् तस्यैवमायया ईश्वरत्वात् नापिजगता तस्येश्वरे कल्पितत्वया जडत्वेन मिथ्यात्वात् अन्ये

नेहाकोयनसत्फयोजितिसगुणाकोयकरेय ॥

स्वरादन्येनेश्वरे गुणाः संपाद्यंत इति पतो न जीवादन्येन तत्र गुणाः क्रियंत इत्यत्रापि तथा जीवादप्यन्य ईशो वा शुद्धो
वाजगद्वा नाद्यः तयोर्निःस्वरूपचिद्रूपतया भेदायगमात् न द्वितीयः शुद्धस्यैवोपाधिविवतया जीवेश्वररूपत्वात् न तृतीयः
जगत ईशे रेवजीवे कल्पितत्वया जडत्वेन मिथ्यात्वात् अतो जीवादन्येनापि गुणा न क्रियंते एतेनोभाभ्यामन्येनेत्यपि
निरस्तः उभाभ्यामन्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपत्वात् जगतश्च मिथ्यात्वाच्च ननु मायया ईश्वरे गुणाकर्तृत्वमस्त्विति चेत् सापिस्वतं
त्रा परतंत्रा वा नाद्यः तस्या मायायामायाविवत्वशीलत्वेनास्यान्सर्वज्ञईश्वरस्त्यारोपस्वतंत्रत्वनिषेधनात् द्वितीयेपि परतंत्र
त्वं नाम स्वतः सत्तास्फूर्तिरहितत्वं एता दृशा गुणा संपत्त्या या मिथ्या जडरूपायाः कथमीश्वरे गुणासंपादकत्वं तस्माद्यथाप

रमेश्वराधीनायामायायाश्चानिर्वचनीयत्वं तथामायायाहनिविशेषत्वपरिणामस्तत्संकल्पत्वानामनिर्वचनीयानामेवानि
ज·री· र्वचनीयगुणसंपादकत्वमित्यभिप्रायः अथवा नत्वन्यएवकश्चिद्देवताविशेषस्तस्मिन्नधिकारिणिगुणपदवाच्यसाधन
३० संपत्तिंकरिष्यतिकिमीश्वरेणेतिचेत्तत्राह नेहाकोयनेत्यादिना नाहशः कश्चनतत्प्रतीयतेईश्वरादन्योयः तस्मिन्निष्कामक
र्मानुष्ठानप्रयुक्तशुद्धांतःकरणेधिकारिणिगुणपदवाच्यविवेकवैराग्यादिकंज्ञानसाधनंकरोति देवताविशेषस्यजीव
स्येश्वरपरितंत्रतयातस्याज्ञस्यतानतत्रगुणसंपादनासामर्थ्यात् नचकर्मणएवांतःकरणशुद्धिद्वारागुणपदार्थसाधन^
साधकत्वमस्त्वितिवाच्यंजडस्यकर्मणोपिस्वफलप्रदानेजीववदीश्वरमंतरेणानीशत्वात्तर्हीश्वरएवपरमकृपालु
त्वात्साधनज्ञानज्ञानप्रतियोगिसंपादयतुतत्रमध्यस्थोकिंनिष्कामकर्मणावातज्जन्ययाधीशुद्ध्यावाइतिचे
त्सत्यंसंपादयेदीश्वरोयदीच्छेत्तेनेच्छन्यतोनसंपादयतियत्किंचिदपिकर्मणाविना तदुक्तंकर्मसापेक्ष
त्वात् फलमतउपपत्तेरितिसूत्राभ्यामत्रहेतुत्वा तस्मादीश्वरनिर्पितस्यकस्यापिनकर्मफल
दातृत्वस्वार्पितनिष्कामधर्मफलदातृत्वमपितस्यैवमहाप्रभावस्यश्रीकृष्णस्यप
रमात्मनस्तत्राधिकारिणीतिसिद्धं ॥ ॥

सर्वत्र परमेश्वरप्रसादद्वारा साधनचतुष्टयसंपत्तिहेतुर्निष्कामधर्मानुष्ठानमावश्यकमित्युक्तं तत्र निष्कामधर्मस्य फलत्वेनाय
चित्तत्वनशंकानिरसनपरेश्वरपरितंत्रितोक्तान्यथापि तेन ज्ञानोत्पत्तौ हेतुत्वेन निरूपितः परमेश्वरः साधनसंपत्तिमुमुक्षोर्ज्ञानसाधनं सेवमान
साधनं ज्ञानं ददातीत्यभिहितमपि क्रमस्तु पूर्वं यथा ध्यानं नायेत्यादौ निरूपितः तत्रैव येऽवधानेन साक्षात्कारहेतुत्वः श्रवणादयः अंगा
निपहानिसिद्धये धिकारिणः प्रशंसनं वा तत्र शूयते विधिप्रत्यर्थवादः ग्रामेतिथ्यासारूपतादीयान नायेत्वात्वासमदभसग्नागीये इति
आत्मश्रवणेनायमधिकारी ज्ञानसिद्धो मोक्षसिद्धो वा भवति अत एव गुरुस्त्वत्वत्वव्यपदेशकर्तास्तु राणादेवीसपद्विषिष्ठानां
नायरेश्वरो मोक्षपदेन योजयतामोक्षसाधनज्ञानेवा ज्ञानसाधनज्ञानेवास्यादित्यर्थः पारसीकानां पीर पदं गुरुपदार्थकं त्र
यच भूतार्थवादः प्रमाणांतरविरोधरहितार्थवाचकत्वात् वज्रहस्तपुरन्दरत्यादिवर्थवादवत् इंद्रोहनायवज्रमुद्यच्छदित्या
दिवच्च ननु गुणवादः प्रमाणांतरविरोधसमर्थवादस्यैव गुणवादत्वात् यथा यजमानः प्रस्तर इत्यर्थविरोधात् गुणवादः

सुमणिपेमिद्वीपस्थानाय सुमणिपेयरत्नीयवलकाश सुमणिपेरीपलायपातालं ॥

नापत्तुविरोधमानान्तरावधारणार्थविषयत्वाभावात् यथाग्निर्हिमस्य भेषजमित्ययमवधारणार्थोपकृतत्वानुवादः तद्वक्तविरोधे गुणवादः स्यादनुवादो वधारितेर्भूमा
र्थवादलक्षणाद्यर्थवादस्त्रिधा मतस्तत्रार्थवादस्य त्रिविधात्वं सुमणिपेइति पुत्रस्यात्मश्रवणेनायमधिकारी भूमिर्भवति अत्र च भूमिरूपत्वमधिकारिणि
मानान्तरविरुध्यते तो भूमिवत्ततमागुणत्वात्तेन लत्मत इति गुणवादः यवलाकाशत्यनेन मंडपाकाशो वाच्यः मंडपाकाशेन च ब्रह्मांडाकाशो दिवलि
तः तथा च यथा ब्रह्मांडाकाशो जीवानां निवासस्थानं तथा श्रवणेन युक्तोधिकारी देवीसंपद्गुणानां निवासस्थानमित्यर्थः सुमणिपेइति समुद्रे
णाविस्तृतश्रावणे नो भूप्रदेशविशेषो द्वीपः तथा च यथा मुक्तागुणवता जलेन तो भूप्रदेशो द्वीपपदवाच्यः शोभते तथात्मश्रवणेन प्रयुक्तः शुद्ध
विशेषः मुक्तागुणप्रयुक्तैः शुद्धविशेषै राहतः शोभते तेनेत्यर्थः द्वीपवदालोकनेन शोभनं वायस्य मनुष्यत्वनिरस्तुचित्ततो पात्रयोग्यात् अथ
वा दीपलोयन्य स्व दीपतेचासौ लोकः दीपलोकोऽनतिरिक्तलाकः तथा च यथा सूर्यरश्मिभिर्दीप्यमानो नतिरिक्तलोकस्तथा यमधिकारी चात्मश्रवणेन सू
र्यरश्मितुल्याभिरात्मतत्त्वविचारविषयातः कर्णैः निर्मिदपमानस्त्वर्थः पातालपदेन तत्र स्थितमत्र गुणात्वत्वेन तथा च ब्रह्मविद्यायाभिमा

सुणिऐ इति आत्मब्रह्मश्रवणेन युक्तं कालेन व्यपोहति सः कालेन परिछेतुं न शक्यते ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्या ब्रह्मरूप
ज.टी. त्वात्मस्येत्यर्थः ननु केवलश्रवणेन ब्रह्मवित्वमनुपपन्नं अन्यथा मननादिविधेयवैयर्थ्यस्यादिति चेत्र प्रतिबंधराहित्येन केवलश्र
३१ वणेनैव ब्रह्मवित्वस्योपपत्तेः प्रतिबंधराहित्यं च मननादिभिरतो न मननादिविधेर्वैयर्थ्यमिति तात्पर्यं ननु जगत्यस्मिन्नापातनो
पिकारिणामानंत्ये तत्र केषांचिन्नु शास्त्रान्तरेणादृशे श्रवणे प्रवृत्तिहेतुः सर्वदा प्रहर्षोपरप्रयाय प्रमोदो भवतीत्यपेक्षायामाह ॥
नानकेति पनानकपदवाच्यस्य परमेश्वरस्य भक्ता ये तेषामीश्वरेति रतिशयस्नेहिनां विशेषाधिकारिणामेनादृशे प्रशास्त्रे
ब्रह्मसाक्षात्कारहेतौ श्रवणे सदा नवाछिन्नप्रमोदपदवाच्यविकाशो भवति सूर्योदये सति सरसिकमलानामिवेत्यर्थः एवं श्रव
णे प्रवृत्तिहेतुमाशास्य निश्रेयकारणभक्तिं निरूपयेदानीं प्रकृतमनुसरति सुणिऐ इति अत्र दुःखपापशब्दाभ्यां कार्यकार

सुणिऐ पोहि न सकै कालु नानक भगता सदा विगासु सुणिऐ दूख पाप का नासु सुणिऐ ईसरु बरमा इंदु सु

णप्रपंचो यथाक्रमं विवक्षितः तथाच यथा दुःखहेतुपापस्य प्रायश्चित्तेन नाशः । णिऐ मुखि सलाहण मंद
तथा निखिलप्रपंच दुःखहेतुमूलाविद्याभूतमहत्पापस्य ब्रह्मात्मश्रवणेन नहि दोषि ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा नाश इत्यर्थः
सुणिऐ इति ईश्वरशब्देन रुद्रो ब्रह्मा उभाउच्यते तत्पदार्थत्वान योः तथा च यथा हरिहरयोर्जीवानां स्वाधीनतया नियोजयि
तृत्वं तथा यथादानि याहरूपाणामिंद्रियविषयाणां स्वाधीनतया नियोजयितृत्वं श्रवणेन विशिष्टस्याधिकारिणा इत्यर्थः
बरमेति प्रजापतिवत् सर्वत्र मर्यादा विवस्थापकत्वं तस्य बोध्यं इंदु वरप्रदहेतुत्वं ब्रह्मात्मश्रवणेन युक्तो मंदैरपि स्तु
तैरपि प्रसंगतो मुखे प्रथमं श्लाघनीयो भवति किमु वाच्यमुत्तमैः प्राज्ञैस्तस्य श्लाघनीयतेत्यर्थः अथवा मुखैः प्रथानै ३१
र्भूतैः श्लाघनीयो न मंदैस्तेषामज्ञातत्वात् अथवा मुखे मंदैः श्लाघनीय इत्यर्थः अथवा मुख्यानामदानां च
श्लाघाजनकत्ने समदृष्टित्वादित्यर्थः ॥

स्वगिरायेइति सएवयोगेनयोगाभ्यासेनहतिनिरोधरूनियतंजलिनासूत्रितेनयुक्तोभवति योगिनइववि नहतिसमाहितत्वमेपेत्योक्तं
ननुसुखोक्तंयोगयुक्तइतिभावः ननुभेदस्यप्रपत्रस्यपदेनसंज्ञानमात्रंविवक्षितं तथाचसंज्ञानादात्मभेदज्ञानयुक्तोभवेदित्यर्थः ॥
अत्रानेनयातंजलिमतसांख्यमतयोरप्यतिनहतिसमाहितत्वान्नात्मभेदज्ञानेनतद्रूपासाम्यतोक्ता स्वगिरायेइति शासनन्यनुपासनेतिशा
स्त्रेनचोभयात्मकेमीनुशासनात्मकमेकयानोयमजिज्ञासेत्यादि द्वितीयंतुब्रह्मानुशासनात्मकमयानोब्रह्मजिज्ञासेत्यादि ए
वंस्मृतिरप्यधर्मसंहिताच तत्रचमन्वादिभिरुक्तावा भगवतोऽर्जुनंप्रत्युपदेशादिरूपाहितद्वितीयानुनिष्प्रतीतानाकांडत्रयात्मे
कोवेदःकर्मपरवेदभागःकर्मकांडः उपासनपरः सउपासनाकांडः ब्रह्मज्ञानपरःसएववेदभागस्तुज्ञानकांडइति तथाचैव
लात्मश्रवणेनविशिष्टोयथाधिकारस्यधर्मंब्रह्मचानुशासनितयाधर्मंब्रह्मवास्मारयति क्रमेणाव्यवस्थयाचकर्मोपा

स्वगिरायेजोगजुगतिननभेद् स्वगिरायेशासनस्मृतिवेद स्वगिरायेसत्यमनोधज्ञान स्वगिरायेश्रवसवकासिनान

पासनात्मपदिशान्निजानमपीतिस्त्रितयरूपत्वंतस्यमहात्म्य \ स्वगिरायेपडपावेमान स्वगिरायेलागेसहजध्यान
नइत्यर्थः शोधंव्याख्यानपूर्वमितिनपुनर्व्याख्यायते ९ स्वगिरायेइति सत्यमनर्थानन्तुवैधियथार्थभाषणंसत्तोषोनामय
थालाभेदंशित्वप्रत्ययः ज्ञानंनदत्तुकूलानुष्टेयप्रतीतिः मन्वादिसर्वदसाधनज्ञानेब्रह्मात्मश्रवणेनवपुरुषश्रेष्ठस्यासि
द्धतीत्यर्थः स्वगिरायेश्रवसवकासिनानेति अनेनवासेनस्वरार्पितानिशिष्टाचाररूपाणीयधर्मशास्त्रोक्तानितीर्थादि
कर्माणियानितानुक्तश्रवणेनसार्थकानिभवंतीत्युक्तं एवसर्वत्रयथायोगमूहनीयं पडपडेति शास्त्राणांपुनःपुनरध्यय
नाद्ध्यायनाद्दायमानपदवाचांसत्कारंप्राप्नोतिसउक्तश्रवणेनस्वतोनिष्पद्यते तदंतर्भूतत्वात्तस्येत्यर्थः श्रवणेनयुक्तस्वस्वाभा
नात्ध्यायनाद्दायमानपदवाचांसत्कारंप्राप्नोतिसउक्त
वकमेवध्यानसंवद्धतरस्यतत्त्वार्थः अत्रचध्यानपदेनसाक्षात्कारलक्षणनिर्विकल्पसमाधिर्विवक्षितोनतुनिदिध्यासनंविषयस्य

सगुणियैइति सवंतिप्रयत्नेनागच्छंतीतिसदामेत्र्यादयोगुणास्तेषांसमदायःश्रवणादिविशिष्टैसिद्धातीत्यर्थः अथवाशरीरपातांतरे
जै॰टी शरीरपदंपारसीकानांकार्याकार्यनिर्णयपरं तथाचसम्यश्रवणेनविशिष्टःकार्याकार्यनिर्णयेगुणानांमैत्र्यादिभ्योविपरीतानांयाहोभ
२२ तकोविनाशकोभवतीत्यर्थः सगुणियैशेषइति आसिनवाकेसवाणीपारसीकदेशपदानिशेषपदंहननमप्रधानपुरुषविशेषप
रं तथाचप्रधानपुरुषविशेषाणांयेगुरवःराज्यास्तेषांराजानिराजतेसम्यश्रवणयुक्तःराज्यदियामत्वादितिसमदायार्थः सगुणि
यैअंधेति येविचारवतीबुद्धिनेविहीनास्तेषांसलोचनेनहत्वाभोतमार्गंब्रह्मविषयंज्ञानंसचप्रापयतीत्यर्थः इदानींब्रह्मात्म
साक्षात्कारद्वाराब्रह्मात्मश्रवणंमोक्षपर्यवसानंप्रदर्शयन्नुपसंहरति सगुणियैहाथइति तावन्मात्रमपरोक्षंयदद्वैतमात्मापानदर्शि
भिर्मरुभूमावुदकमिवनस्यतेनितेनतीतिश्रुतिसिद्धासर्वद्वैतनिषेधेब्रह्माद्वैतरूपावधिःपुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठाशाहेत।
सगुणियैसराग्रताकेगाह सगुणियैशेषपीरयान्यागाह सगुणियैअंधेयावहराह सगुणियैहाथहीवैअसगाह मनेकी
चोकात्मश्रवणेनोपपन्नस्यपुरुषस्यैरेयस्यभवतीतिश्रवणेकिंवाच्यम्।\ गतिकहीनजाय जेकोकहेपिछैपछुताहि ॥
शात्यमित्यर्थः ११ एवंश्रोतव्यवाक्यविहितंश्रवणंसूयेदानींतन्स्यंमननंसूयते मनेइति गम्यतइतिगुत्याणागतिःस्वरूपमुच्यते
तन्नतावन्मननस्यगतिर्नामस्वरूपंसद्रूपतयावासदसद्रूपतयावावक्तुंनशक्यतइत्यर्थः असन्मायाकार्यांतःकरणद्वतिविशेषत्वान्म
ननस्यतन्स्वरूपंसद्रूपतयावक्तुंनशक्यते सद्ब्रह्मविषयकत्वाद्सन्नितिव्यवहाराविषयत्वाच्चासद्रूपतयाभयोविरोधात्सदसद्रूप
तयापीतिभावः ननुकस्मिंश्चित्केनचिद्रूपेणतत्स्वरूपंवक्तुंशक्यंभविष्यतीत्यतआह जेकोइति यःकश्चित्पराममर्शात्पूर्वंमननस्वरूप २२
केनचित्सत्वादिरूपेणावृत्तिरूपपरामर्शादनंतरमयाकथितंवक्तुमशक्यस्यमननस्यस्वरूपमुक्तमितिपश्चात्तापंप्राप्नोतीत्यर्थः
ननुयद्यन्यःकोपिकेनापिरूपेणतत्स्वरूपंनजानातितर्हिभवद्भिरेवविचारेणवाच्यलेखनीयंचेदन्यज्ञानायमितिचेत्तत्राह ॥

कागरेति यत्रैतान्निवर्त्याचमननस्यकेनत्रिदूपेणलेनवक्तनर्नोऽनमवामोक्ष्यसीत्यनोविचारेणेति: श्रमपवेति भावः गूढाभिप्रा
येणशिष्यः पृच्छति श्रथुनामयोश्र्चहाल्लन्मितिभवादिनैर्वाच्यामितिज्ञाने यदिमननतस्यानदासात्ताकारः कण्डमुन्यस्यन्नश्रनोहम्य
हालः सत्पृछामिकिंमननमित्यर्थः समायते वहिकरनेति यत्रावस्थाविशेषोदैतनक्रनत्वतुकूलननतकोनुचिंतनतदूपविचारमुप
विणपासनेकुवेति विहासः सविचारपवमननमितितूमरत्यर्थः नतुकथमुक्तेसत्वादिरूपेणमननवक्तुनस्यासतइति भवाहैसा
मननस्योनत्वादितिचेत्तमयासत्वादिरूपेणमननमुक्तमपिनदैतन्नत्यनुकूलनकोनुचिंतनतदूपमननमात्रं नतुमननेसत्वादि
रूपेणवक्तुनशकानतइतिश्वमुक्तंनतुमननमपिवक्तुंनशक्यनइति श्रन्यथाश्रानिष्ठतस्यव्यपदेशानुपपत्तेरित्याशयंथं नतुयस्मा
दैतस्कानिरूपस्यशाहस्योक्तमननमनुकूलसशाद्ः किंनाहशोनवेतिचेतत्राह श्रैसाइति याहशमद्वैतशाब्दानुकूलमननस्यस्व

काकदकलननलिवगाहार मनेकावाहिकरनविचार श्रैसानामनिरंजनहोय जेकोमनजाणोमनकोय ॥

रूपमेताहशंनिरंजनस्यांजनशाहितास्तानतमोविरहितस्याद्वैतस्यब्रह्मणोनामस्वबोधकशब्दोपिभवति यत्तानुरूपावलिरिति्या
यादित्यर्थः श्रयंभावः यथाद्वैतविषयकश्रुतत्वानुकूलमननस्वरूपंसत्वादिरूपेणावक्तुनशक्यते तथानामपदवाच्याद्वैतश्रु
तिरपिसत्वादिरूपेणावक्तुनशक्यनइति नतद्वैतविषयकश्रुतेरनिर्वचनीयत्वेद्वैतस्याप्यनिर्वचनीयत्वमायातमितिचेन्नाद्वितीयब्रह्मणः
सत्वात्प्रतिपादिकायाः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिश्रुतेसत्वाद्वः सत्पदस्थायत्तुभवस्यचसर्वजनप्रसिद्धस्यसर्वानुगतब्रह्म
सत्ताविषयस्वव्याकोपात् नहिसद्धलविषयजयासत्यश्रुतेरपिसत्वतेकथमनिर्वचनीयत्वमितिचेन्नतस्याश्रप्यनिर्वचनी
यात्ताननकल्पितसर्वजगदंतःपातित्वादितिविरामः नतूक्तमननस्यानिर्वचनीयत्वेप्राशस्त्यंनस्यादितिचेन्नप्राशस्त्यमन्यावादित्या
हजेकोइति यःकश्चित्साधनसंपन्नोधिकारीयद्दलात्माविषयंतकोनुचिंतनरूपमननंजानातिशास्त्रात् नस्यमननस्यपुरतोनान्यदधिकारिक
नमनात्मपरिशिष्टेनविषयंमननंकिमपीत्यर्थः श्रत्रमनत्वइतिवाक्यविहितस्यमननस्याधिकारिविशेषादिधर्मविशेषाद्यमननविधिसहकारि

ह्णीप्राशास्त्राह्यविनातद्गतिरिक्तमननस्यकिमपाद्धेननिषेधादिनिबोध्यं १२

मंनेकीगतिकहिनजायेत्याद्यस्यापरावस्थायोगम्यतेअनयामननात्मिति गतिर्नामस्तुतिःसाचमननसेपतयाकथयित्वानभवत्यप
ज॰टी रिमितत्वात्तस्याइत्यर्थः नतुकश्चित्कथयिष्यतीत्यतआह जेकोकहैपिछैपछुतायेति यःकश्चिद्कि मननस्तुतिंसंपूर्णवान्नुतपतिय
३३ श्चात्तापप्रपन्नोभवतिमननस्यस्तोतुमशक्येनमयाहठैवश्रमःकृतःप्रशंसापापइति नतुस्तुतेर्वक्ताशास्तांकश्चिल्लेखयिष्यतीत्यतआ
हकागदेति वह्निकलमप्रयुक्तमेवलेखनकर्तृत्वेनान्यथायतःप्रथमंपत्रमपार्थमितियतयावगम्यवक्तितःप्रचयगमनायलिपीकुरु
तेमननस्तुतिरूपस्यार्थस्येयतयावगम्यवक्तैवनास्तितस्मात्पत्रेणलेखनीचलेखकोपिकश्चिन्नभवतीत्यर्थः तर्हिप्रशंसाकर्तुम
शक्येमननेप्रहतिःकथंस्यादितिचेतत्राह मंनेकाइति उपविश्यासनेस्थितिमालम्ब्यविवेकिनःप्रहृत्यनुकूलंप्रशंस्यमननस्यप
रामर्शीकुर्वन्तीत्यर्थः अयंभावः इयतयावगम्यस्तोतुमशक्यमपियमननंयथाशक्तिस्वस्वबुद्धिमनुसृत्यलक्ष्यतेपुरुषविशेषपरीतिनम

मंनेसुरतिहोवैमनबुधि मंनेसगलभवणकीसुधि ॥

हस्यानुपपत्तिरिति यस्माअद्वैतश्रुतेरनुकूलंमननंतस्याप्रशंसाकीदृशीत्यतआह अैसानामेतिनिरंजनस्यशुद्धपरमात्मनोनामबो
धकशब्दोयेनाहृशापरिमितप्रशंसयोपपन्नोभवत्यद्वैतविषयकत्वसाम्यादित्यर्थः शेषंपूर्ववदिति १२ पुनःस्तूयतेमननंमंनेइति
अत्रसुरतिपदंध्यानपरंमननानंतरमाविर्भाव ततोमंनेनैवनिदिध्यासनवाक्याविहितध्यानंभवतीत्यर्थः एवंध्यानेप्रतिमननस्य
कारणत्वमुक्त्वासाक्षात्कारंप्रत्यपितदाह मनबुधिइति मनस्यतःकरणेपरोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानंवामननेनजायतइत्यर्थःमनइ
तिपदंव्यवहितमपिसुरतिपदेनाप्यन्वितंज्ञेयंसममेवतंसत् मंनेसगलेति सकलस्यनिखिलस्यभूतभौतिकस्यजगतोयत्कारणमेवतं ३३
तस्यसुधीर्मननेनभवतीत्यर्थः यद्वानिखिलानांभुवनानांब्रह्मणांकल्पनतयाधीर्मननेनेत्यर्थः यद्वाब्रह्मणोयत्सोपाधिकस्यनिखिल
रूपतयाभवनंतस्यसुधीर्मत्याभवतीत्यर्थः यद्वा ब्रह्मज्ञानिनितस्यरूपतयायप्याब्रह्मणोनिखिलस्यवध्याधारत्वेनतयधीर्मतेन

मंनैमुहिरिति नकीतुविंननत्ततोनाहैन अनन्यानुकूलेनमननेयुक्तोधिकारीमोक्षप्राप्तौमुखस्यद्वारस्यज्ञानेनैवभक्तैवल्यमिति
श्रुतिप्रसिद्धस्यज्ञानस्यप्रमेयासंभावनादिलक्षणानाडिनांनगछतीत्यर्थः अथवामननेनप्रपंचेब्रह्मसात्तात्कारमनरेण
नगलेमरनेमुखस्यप्रयानस्यपुरुषविशेषस्ययमस्यताडिनांककमंहेतुकामकामपिनिरस्करणारूपामाहत्त्तनपुरुषवनगछतीत्य
र्थः नत्रोकार्थंहेतुमाह मंनैजमइति कुतोयमकृतताडिनांनगछतिपतोमननेनयुक्तोयमेनयमदूतेनवासहैवनगछत्यतोयम
कृतताडिनांनैवप्राप्नोतीत्यर्थः पुनरपिप्रायेणभगवतायुक्तं पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते नहिकल्याणकृत
कश्चिद्दुर्गतिंतातगछतीति ननुहेतत्अन्यपेतयानदनुकूलमननस्यकिमधिकंप्रशस्यमितिचेत्तत्राह ऐसाइति अथहेतत्राहाउकू
लेयादृशमननप्रशस्तं निरंजनस्याजनशाहिताज्ञाननत्तमोविरहितस्याद्वैतस्यब्रह्मणःपतादृशोदोयकंनामापिप्रशस्तंभवतितुल्यवि

मनेमुहिचोटानखाय मंनैजमकैसाथनजाय ऐसानामनिरंजनहोय जेकोमंनजाणैमनकोय मंनैमारगिठाकनपाय

षयत्वादित्यर्थः ननुयथाहैतविषयत्वसामान्यात्ताकःप्राशस्त्यंनपाब्रह्मविषयकमननात्अन्यविषयकमननस्यापिमतनत्व
सामान्यात्प्राशस्त्यंकिंनस्यादितिचेत्तत्राह जेकोइति अत्रकइत्यनेनाधिकारिणोदौर्लभ्यंसूचनेनतत्कृतमननस्यब्रह्मविष
यस्यापिदौर्लभ्यंसूचितंभवति तथाचयःकश्चिदधिकारीयद्ब्रह्मविषयंकंमननमनुष्ठेयंतयाजानातितस्यमननस्यपुर
तोन्यविषयकंमननंकिंतत्किमपिविशेषणाभेदमप्युक्तविशेषस्यापिभेदादित्यर्थः १३ फलप्रदर्शनेनमननंपुनः
स्तूयते मनैइति ब्रह्मविषयमननेनाभिनिविष्टोज्ञानमार्गस्यआवरणादेःकेनचित्कृतनप्रतिरोधनावाप्नोतिमार्गस्यज्ञानस्य
विचालनरूपायानानप्राप्नोतितस्यहृनदेवास्तनाभूत्यार्इशतआत्माह्येषांसभवतीतिश्रुतेरित्यर्थः देवामहाप्रभा
वाअपितस्यमोत्ताभवनायनेशतेकिमुतान्येदाद्वारइत्यर्थः १४ ॥

उक्तार्थे हेतुमाह मंनेइति अत्रयत्निपदं सम्मानपरं तथाच मननेन प्रपन्नस्य सर्वेषां प्रतिरोधकारिणां पुरतो ज्ञानमार्गस्य श्रवणादे
 र्गमोक्षमार्गस्य ज्ञानस्य सन्मानेन सत्कारेन यामहत्प्रकटता जायते भवति सर्वोपनिषदामहत्पनसत्यपरतयोपपादयन्सादरं श्रव
 णं प्रकटयति युक्त्यादिनाभिरूपनिषद्विरूपपादितमद्वयतत्त्वं मननं सत्कारेणाहतिभूताभ्यासरूपेण प्रकटयति प्रमाणासं
भावनाप्रमेयासंभावनादिनिवृत्तिफलकाभ्यां श्रवणमननाभ्यामनंतरं विपरीतभावनानिवृत्तिफलकं तैलधारावदविच्छिन्नप्रय
त्ननिष्पाद्यमद्वयतत्त्वविषयवृत्तिप्रवाहात्मकं निदिध्यासनमपि प्रकटीकृतेन सत्कारेण सहत्वच ज्ञानस्यतु प्रकटता सामग्रीवशात्प्र
यत्ननिष्पाद्या स्वसंवेद्या विद्यानिवृत्तिफलकापरोक्षरूपिता सत्कारश्च जीवन्मुक्तिसाधनयोर्मनोनाशवासनाक्षययोरभ्यासस्तेन
मननयुक्तेन क्रियत इति मननस्य परा स्तुतिरिति भावः स्तूणानिखननन्यायेनोक्तार्थमेव दृढयन्पुनर्मननं प्रशंसति मंनेइति अत्रमगपदंपंथ
मंनै पति सो प्रगट जाय मंनै मग न चलै पंथ मंनै धर्म सेती सनबंध ऐसा नाम निरंजन होय जे को मंन जाणै मन कोय मंनै पावै
परंमार्गपदर्थायं सन्नचलनपदं तु देहरीरीपन्यायेनोभयान्वितं मार्गपदं ज्ञानपदम्मो मोख दुआर मंनै परवारै साधार ॥
तपदशेषेणावर्नमानं यद्यज्ञानमार्गश्रवणादिमोक्षमार्गज्ञानं च तत्परतया भेदेनो व्याख्यायते तथाच मननेन निष्पन्नस्य ज्ञानमार्गश्रवणा
दिमुक्तिमार्गज्ञानं च साधनतः स्वरूपतः फलतश्च न चलत्यन्यथा संपद्यमानमन्यथा न भवतीत्यतरार्थः ननु जातस्य योनविचलन
मित्यपेक्षायां हेतुमभिनयति मंनेइति मननेन निष्पन्नस्य यतो धर्मेण ज्ञानमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन
तपसानाशकेनेत्यादिश्रुत्या ज्ञानोद्देशेन विविदिषोद्देशेन वोक्तेन ज्ञानमार्गमुक्तिमार्गयोर्हेतुना पूर्वं संपादितेन दानेन तेन
नापि फलपर्यंतेन सह संबंध इत्यर्थः शेषं व्याख्यानप्रायमेवेति २५ ननु कः पुरुषविशेषोपदापरोक्षज्ञानं प्राप्नोति तदा किं करोति चे
त्तत्राह मंनेइति यदा तेनोक्तः पुरुषविशेषेण मोक्षद्वारमपरोक्षज्ञानं प्राप्यते तदा स हैव परवारपदवाच्यं ज्ञानसंप्रदायं शिष्यपरंपर

एतदेव पुनः स्पष्टयन्नुपसंहरति मनैइति सस्वयंज्ञानसाधनप्रभावनिष्पन्नेनमोक्षसाधनज्ञानोपायेनाज्ञानतत्कार्यरूपा
न्तरति शोकमोहमविदित्ति श्रुतौ शोकोपलक्षितानादनंतदुःखभूतादनादिकालकान्संसारसागरान्तरति परं पारं ब्रह्मानंदा
ख्यमोक्षमुपगच्छति स्वरूपतया पूर्वमपिनादृशः ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः पुनः स्वयंगुरुः सन् शरणागतानशि
ष्यानपि मोक्षसाधनज्ञानप्रदानेनाचिरं तस्माच्छोकसंसारसागरात्तारयतीत्यर्थः स्वरूपभूतब्रह्मानंदमाप्तान्तरं किम

मंनैतरैतारैगुरुशिष्य मंनैनानकभवेनभिख ऐसानाम
निरंजनहोय जेकोमंनजाणैमनकोय ॥

भवतीत्यतआह मंनैनानकेति नानकपदवाच्यस्य सर्वोत्तरीत्या श्रुतेनस्यमननेनयुक्तो भिक्षुः मुमर्षीनप्रार्थयमानो
स्यां दुःखप्रायायां संसारदशायां पुनर्न भ्रमति भूयो न शोचति तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादि श्रुतेरि
त्यर्थः १५ एवं श्रवणमननप्रशंसा सारूप्यमेव निदिध्यासनस्यापि प्रशंसा बोध्या तत्राप्यद्वैतवस्तुविषयत्वसामान्यात्
नंतु तत्राप्यपि श्रवणादिप्रशंसनवन्निदिध्यासनस्यापि प्रशंसनं सातात्त्वेनाभिहितं मंत्रभूतैः पद्यैरिति वेदयभिहितमे ॥

वक्षणापि निदिध्यासनप्रशंसनवन्मंत्रभूतपर्वविलोपनं श्रीगुरुभिराचार्यैर्हतमिति ज्ञायते किमत्र कारणमिति चेत् तत्र श्रवणा
ज॰री॰ दित्रितयविधायकवाक्यवत् तत्त्रितयप्रशंसापराणामपि मंत्राणां नियतसहचारित्वात् पूर्वं श्रीगुरुविरचिते तद्ग्रंथप्रच
३५ यगमनादनंतरं कदाचिद्विहितकाले कस्यचित्पुरुषविशेषस्य मरणं देहाद्वहिः प्राणनिःसरणलक्षणं कर्म परितन्त्रम
भवत् तत्रत्येन चिदेतस्य माहात्म्याभिज्ञेन मंत्रव्यूहरूपस्यास्य स्तवस्य पानमाचरितेन त्रिराचम्योपांशुजपं कृत्वा स्तोयपरितेना
भिमंत्रितजलसेचनं कृतं ततः स सततं तत्क्षणमेव सप्राण आसीद्यथापूर्वं व्यवह्रियमाणश्चेति पंचालीसर्वत्र प्रसरणमा
गतां ततश्च तत्राश्चर्यं संवलिता श्रीमद्भिर्गुरुभिरपि श्रुता यैतन्मन्त्रपुरुषसंजीवनमीश्वरमर्यादानन्तुरूपमभिपरामृ
श्य ततस्त्रिकालज्ञः श्रीगुरुराज्ञापितेदानीं तं मंत्रनिचयरूपं सर्वतोग्र्यतमं पर्यालोचयामास ततः सः मृतः संजीव
नहेतुभूतस्यास्य कस्यचिन्मंत्रभूतस्य पर्वस्य मर्यादापुरुषोत्तमत्वाद्विलोपः कृतः तैरित्याख्यायिका श्रूयते हद्वेध्यः
तत्र च सहभाविनां त्रयाणां द्वयोः सतोरितरस्यानुपलब्धिरेवेतरस्य निदिध्यासनप्रशंसापरस्य मंत्रभूतस्य पर्वस्य
विलोपे कारणं श्रुतावप्येकत्रत्रयाणां येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं ज्ञातमित्यादिकायामद्वितीयव
स्तुप्रशंसनस्थले द्वितीयवस्तुविषयाणां प्रशंसनं श्रुतं तथा च श्रुत्यन्यथानुपपत्त्यापि निदिध्यासनप्राशस्त्य
वाचकस्यैव महाप्रभावस्य मंत्रस्य कतिपयपर्वविशिष्टस्यादर्शनलक्षणलोप एव नान्यस्येति ज्ञायतेऽन्य ॥ ३५
लं विस्तरेण ॥

एवं पूर्वं श्रवणमननवन्निदिध्यासनानि प्रशंस्य तत्र प्रकृतयेदानीं स एव श्रवणमननयोर्विषयो निदिध्यासनस्येति प्रदर्शनाय
निदिध्यासनस्य विषयमधिकारिणं स्वरूपं हेतुं फलं च प्रदर्शयति पंचेति पंचः परमाणवः पंचतिजडात्मकः प्रपंचम भिव्यक्ती
करोतीति पंचविच्छीकरणश्रुतिस्मृतेः पंचः परमात्मनस्य जडप्रपंचव्यक्तीकरणस्यानेन जीवेनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक
रवाणीति श्रुतिसिद्धत्वात् स चाकाशादिभ्योपि परमोऽणुः अणोरणीयानिति स्मृतेः यद्वा पंचेभ्यः पंचीकृतेभ्य आकाश
दिभ्यः परमोऽणुः नान्यत्वकारणात्मकत्वाज्जगत्स्य श्रुतिसिद्धत्वात् कारणमात्रस्यापि कार्यापेक्षया परत्वेन सर्वका
रणस्य परमात्मनः सर्वान्तरतया अणुत्वे परमाणुत्वं वार्त्तिकं वाच्यमिति भावः ननु सर्वकारणात्मकप्रधानमेव परमाणुरस्तु न त्वा

ॐ पंचपरमाणु पंचप्रधान पंचेपावहिदरगहमान ॥

स्याकाशादीनां तद्वारा तत्कार्याणां वा व्यक्तीकरणात् तत्पंचत्वस्य मानसिद्धत्वादिति चेत्तत्राह पंचप्रधानेति पंचपरमात्मस्व
रूपाधिष्ठाने प्रधाने प्रकल्पितं सांख्येरिति शेषः अधिष्ठानं विना कल्पनानुपपत्तेः कल्पनस्य च तत्तः कारणत्वस्य वनिः प्रमाणकत्वात्
तिः प्रमाणकत्वं चेतन्नेती शब्दमित्यादि न्यायसिद्धमिति यद्वा पंचमहाभूतान्याकाशादीनि सर्वकार्येषु प्रधानानि स्वकारणानि य
स्मिन् तथा आकाशादीनां मुख्याद्य कार्यत्व आत्मन आकाशः संभूत इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः किंभूतः सः यः पंच मुकुलत्तणपरमा
त्मानं प्राप्नोति द्वारंगः द्वारं तन्त्वज्ञानलक्षणं गच्छति विवेकादिपूर्वकं श्रवणमननाद्यनुष्ठानाधिकारीत्यर्थः अत्र श्रवणादीनां वि
षयप्रदर्शनेनाखंडवस्तुभूतनिदिध्यासनविषयाभिन्नविषयं तत्फलं तत्त्वज्ञानं च प्रदर्शितं भवतीति यद्वाधिकारी पंचे प्राप्नोति
द्वारं गहेति योज्यं किं तद्वारमित्यत आह मानेति तद्द्वारं मानं मानजन्यज्ञानमित्यज्ञानविना

शकनमानद्वारा परमात्मस्वरूपभूतमात्मस्याग्रामस्यैवमानसिद्धेरिति भावः ननु तन्मानजन्यं मुक्तिद्वारभूतं ज्ञानमन्यविषयमपि कि
तस्मादित्यत आह पंचेति पंचैव परमात्मनिशामभूतं मुक्तिद्वारभूतं ज्ञानं नान्येभ्युतद्वतिरिक्तानां सर्वेषाम नात्मभूतानामज्ञानकल्पित
जे·टी· तयोज्ञानविनाशनेन प्रत्युत विनाशकत्वात्तस्येत्यर्थः किंभूतं तत् राजानश्चेति नौस्मान्वेदांतिनः प्रतिराजानान्यान्प्रति अन्येषां सर्वे
२६ षामपि द्वैतवादिनामत्रासंभावनादिदोषग्रामदोषादित्यर्थः यद्वेदमेवज्ञानं राजा अन्यत्वेति योज्यं तथा च स्मृतिः राजविद्या रा
जगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् इत्यादिः पुनः किंभूतः पंचः पंचानां वायवग्निसूर्यचंद्रामसां तेवायं चान्येषेवान्येइत्यादि श्रुतिसिद्धा
नां गुरुः प्रशासितेत्यर्थः तथा च श्रुतिः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि तेवायुनास

पंचैसोहृयदरराजान पंचाकागुरुएकध्यान जेकोकहैकरैवीचार ॥

हे पंचाधिदैविकाध्यात्मिकेभ्यः प्राणादिभ्योन्ये तथा प्राणादयः पंच आधिदैविकोभ्योन्यइति श्रुत्यर्थः पुनः किंभूतः पंचः
उपासकानामनुग्रहाय त्रिमूर्तिधरोपि वस्तुतो ब्रह्मादित्रिमूर्तिभेदरहित इत्यर्थः एवंविषयं निरूपितं प्रत्यये कृतानन्तध्यानमि
ति स्मृत्वित ध्यानलक्षणनिदिध्यासनमाह ध्यानेति तस्योक्तविशेषणस्य परमात्मनो ध्यानश्रवहितनिदिध्यासनं कर्तव्यमिति कर्त
व्यपदाध्याहारेणार्थो बोध्यः तत्रप्रकारनिरूपणेन हेतुमाह जेइति यदि कश्चित् श्रोत्रब्रह्मनिष्ठगुरुः तत्त्वपदार्थशोधनए
विकं तत्त्वंपदार्थैक्यरूपपरमात्मानवेदइत्यधिकारिणो तदा साधनानिष्पत्त्योपिकारी सर्ववेदांतानांतास्मिन् तात्पर्यावधारणलक्ष २६
णं श्रवणं कृत्वापि तत्कोनु चिंतरूपविचारं कुर्यादित्यर्थः यदीत्यनेनाधिकारिणः साधनानिष्पन्नकालितापादौ लं भ्यमस्वितं ॥
कश्चिदित्यनेन श्रोत्रब्रह्मनिष्ठगुरोरितिविवेकः अत्र विचारस्य निदिध्यासनप्रतिसातादेनतं साताकारं प्रतितद्द्वारेण दर्शितं

ननुविचारकारिणोधिकारिणः किंयं ज्ञानसाधनानीति चेत् तस्यज्ञानसाधनानामियत्तानास्तीत्याह करणैरिति करणैर्विचारक
र्तुः करणानां ज्ञानसाधनानांशमादीनां पातिनाममानित्वमदंभित्वादीनामंतोनास्तीत्यर्थः अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांति
रार्जवं आचार्योपासनंशौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रह इत्यादिभिः श्लोकैर्भगवतापि एतद्ज्ञानमिति प्रोक्तमित्यनेनज्ञानसाधन
ज्ञानसाधनान्यनेकानिनिरूपितानीति भावः तथाप्यादौकिमनुष्ठेयमित्यतआह धवलेति धर्मोयंधर्मः रजस्तमोरहितसत्व
गुणरूपोनुष्ठेयइत्यर्थः सचदयाजन्यः अत्रदयाशब्दः सदमदानदयासुलक्षणावेद्या तयाणामेव अन्यादि धर्मस्यभाव
त्वात् त्रितयप्रायाणांनिष्कामकर्मणांधर्मत्वेनउक्तत्वात् धर्मत्वेनधर्मणस्तेनेन संतोषः स्थापयितारास्तिनः संतोषस्य

कर्तेकेकरणेनाहिसुमार धवलधर्मदयाकापूत संतोषथापरखाजि
नसूत जेकोबुझैहोवैसचार धवलैउपरिकेताभार ॥

विषयाभिलाषराहित्यरूपस्तोषस्तस्यपरं हि ज्ञानिवर्तनेन इति वचनात् स्थापन प्रयुक्तः इति तत्त्वज्ञानप्रयुक्तं यद्यपि तथापि
प्रथमावस्थायां धर्मप्रयुक्तमेवेत्यदोषः यदि धर्मानुष्ठानप्रयुक्तांतःकरणशुद्धितत्प्रयुक्तविवेकादितत्प्रयुक्तश्रव
णमननादिकालेपि कोपि सद्ब्रह्मविद्यात् यः कश्चित् तदात्माभेदेनसज्ज्ञानात्सन् ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीतिश्रु
तेः अब्रह्मत्वनिवृत्तिलक्षणंफलंमुक्तासोतात्कारस्यफलांतरमप्याह धवलैरिति मुक्तेवभाणोविगुणोपरित्तुरीयचिद्
पेत्तवविदिरिचिदजडग्रंथिसंशयकर्मणांभारः कियानऊनोवाहेनोरित्यर्थः तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिः छिद्यंते
सर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरेइत्यादिः ॥

एवमधिकारिणस्तत्साक्षात्काररूपतत्त्वज्ञानभूमिं तत्फलं चोक्त्वा इदानीमनधिकारिणां ज्ञानभूमिरेव दुर्लभा तत्फलदौर्लभ्ये किं
मु वाच्यमित्याह धरनीति ज्ञानभूमिरन्येभ्यो बहिर्मुखेभ्यो दूरे वर्तते तेषां स्थूलदृष्टित्वाज्ज्ञानानधिकारित्वादित्यर्थः परोक्षविज्ञानिना
ज॰टी॰ ३८ मात्मत्वयं भूः तस्मात्पराङ्मुखपतितानां तरां त्रिनिसृतेः ननु प्राकृतानां स्थूलदर्शिनां ज्ञानभूमिर्मास्तु तत्त्वविचारनिष्ठानां ^
सांख्यानामस्ति नितेषामपि नेत्याह होरेति अन्येभ्यः सांख्येभ्योऽपि दूरे ज्ञानभूमिर्भेददर्शित्वात्तेषामित्यर्थः यद्यपि तेषां त
त्त्वविचारानुष्ठानत्वमस्ति तथापि तन्मात्रमेव ज्ञानभूमेर्न प्रयोजकं किंत्वद्वैततत्त्वनिष्ठात्वं तेन तेषां नास्तीत्यर्थः एतेन सर्वेषां
शास्त्रीयाणामपि द्वैतवादमात्राभिनिविष्टानां साक्षाज्ज्ञानभूमिर्दूरे दूरे इत्युक्तं ननु शून्यवादिनां शून्याभिनिविष्टानामस्तु साक्षाच्छून्याद्वै

धरनी होरे परे होरे तिसदे भारतले कवणा जोर ॥

तत्त्वनिष्ठात्वस्याविशेषादित्यत आह होरेति अन्येभ्यो वेदबाह्येभ्यः शून्यवादिभ्योऽतिशयेन दूरे सा इति प्रसिद्धं हि द्वैतत्व
र्थः शून्याद्वैततत्त्वनिष्ठात्वस्येत्यत्र शून्यशब्देन सर्वद्वैताभावो विवक्षितो भावो वा नाद्यो प्रसिद्धान्तापत्तेः द्वितीये चिनाद्भि
न्नोऽतिरिक्तो वा तद्रूपो वा आद्ये कल्पितत्वप्रसङ्गात् द्वितीये चिद्घनभूतब्रह्मण एव नामान्तरेण शून्यासिद्धिरतिरिक्तत्वे
लरेण ज्ञानभूमेः संपादयितुमप्यन्येषां दौर्लभ्यं सूचयति तिसदेइति विवेकवैराग्यादिरनेकविधसाधनैर्गुहनत्वात्त
स्या ज्ञानभूमेरयोग्यवर्तमानानां विवेकादिरहितानां पारयितुं किं वलं न किमपीत्यर्थः अथवा भारेत्यत्र रकारस्याने लका
रो बोध्यः रलयोः सावर्ण्यात् तथा च तस्या अन्वेषणाद् अयोग्यवर्तमानानां संपादयितुं किं बलमित्यर्थः यद्वा भारेत्यत्र रकारस्य
विसर्जनीयत्वं ज्ञेयं तस्या भासः प्रतीतेर्यत्नातिशयान्तरात्मकहेतये किं वलं प्रहमे ज्ञाने पूर्वकत्वादित्यर्थः अत्र ज्ञानमियं भूः पिः पर

ननु तान्यनुभावपि तेषां संभावनाऽभावतो न जायते इति चेत् रजस्तमोभिभूतत्वादित्यभिप्रायेणाह जीवइति अत्र जीवजातिशब्दो
जीवमात्रपरः जातेः सामान्यपरत्वप्रसिद्धेः रंगशब्देनाभिमतैर्लोहितशुक्लकृष्णैर्धातुविशेषैः रजःसत्वतमोरूपाणां गुणानां ग्रहः अ
जामेकां लोहितशुक्लकृष्णामिति श्रुतौ लोहितशुक्लकृष्णशब्दानां गुणत्रितयपरत्वात् तथा चायमर्थः जीवमात्रस्य रजःसत्व
तमसां गुणानां नानाभावानि भवन्ति रजोगुणेन राजस इति नाम भवति सत्वगुणेन सात्विक इति तमोगुणेन तामस इति तो रजस्तमोरूप
याः संभावनादिकारणतया सत्वेस परार्धवयो भवति तदुक्तं भगवता दैवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मतेति सर्वेषां नामानि गु
णानुरूपाणीत्यत्र किंमानमित्यत आह सभनेति बुढीत्यत्र ववयोर्डढयोश्च सावर्ण्येन बुढीति पाठो बोध्यः तथा कलामेत्यत्रापि पा
रसीकरे शप्रसिद्धेन कलमशब्देनोक्तापाल्लिखनीतया पत्राङ्कनावागेव विवक्षिता तथा च सर्वेषां नामानि हृदायामङ्कितानि रूपायांस

जीवजातिरंगविकेनाम सभनालिखावुडीकलाम ॥

निरूपायां च लिपीकृतानीत्यर्थः तथा च श्रुतिः द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्यादिः सात्विकान् मनुष्यान्देवान् रजस्तमो
विशिष्टान् असुरांश्चाह स्मृतिरपि द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन् दैव आसुर एव चेत्यादिः ननु वेदोक्तेर्हृदाबनिर्देशेन जीर्णत्वनिर्दि
ष्टं हृदशाहस्य जीर्णपरत्वस्य लोके प्रसिद्धत्वात् तथा च सिद्धान्तविरोधः इतरमानापेक्षया प्रबलस्य मानभूतायाः श्रुतेर्दुर्बल
त्वापादनादिति चेन्न जीर्णत्वाभिप्रायेणाहद्दाबस्यानुक्तत्वात् हृदस्य विभोर्वा सर्वान्तु शासनत्वाद्वा परमगुरोरीश्वरस्येयमिति व्युत्पत्त्य
भिप्रायेण वेदोक्तेर्हृदाबस्य संभवाच्च नोक्तदोषप्रसक्तिरिति भावः यद्वेतरमाननिरपेक्षमानत्वाभिप्रायेण शास्त्रयोनित्वादिति न्यायात्
वेदस्य हृदशाहेति प्रबलमानत्वमिति भावः शास्त्रं वेदो योनिर्मानं यस्य ब्रह्मणस्तच्छास्त्रयोनि तस्य भावस्तत्वं शास्त्रयोनित्वं तस्मादिति सूत्रार्थः

एवंयावंतोजीवास्तावंतोगुणाःहातनामानीत्युक्तं ततःकिंफलितमत आह इहेति यतःसर्वैत्रिगुणात्मनामानोजीवास्ततस्तेषांमध्येकश्चि
ज्ञा·टी· देवसात्विकःतांज्ञानभूमिंहृदयेवैतेलेखनीयालेखयितापरमात्मानंजानातिदैवीसंपत्सत्वगुणविशिष्टत्वादित्यर्थः ननु यथापत्रे
१८ वर्णानामाधाराधेयभाववत्तथालेखनंसंभवतितथाहृदिभूमेर्लेखनंनसंभवति हृच्छब्दवाच्यस्यांतःकरणस्यैवाहमस्मीतिवृत्ति
रूपस्यज्ञानस्यभूमित्वेनएषज्ञानभूमेरभावेनाधाराधेयभावानुपपत्तेरितिचेत्तत्रज्ञानभूमिशब्देनांतःकरणस्याविवक्षितत्वा
त् तर्हिकिंविवक्षितमितिचेत् बिंबभूतस्वरूपज्ञानाभिव्यंजकत्वात्तज्जन्यवृत्तेरेवज्ञानभूमित्वेनविवक्षितत्वात् तथाचसत्वगुण
विशिष्टस्वांतःकरणस्वरूपचैतन्याभिव्यक्तियोग्यतद्वृत्त्याराधाराधेयभावसंभवेनसंभवत्येवतत्रांतःकरणेतस्याज्ञानवृत्तेर्लेख
नमिति एवंमानेनमनसिचिद्रूपज्ञानाभिव्यंजनयोग्यवृत्तेर्लेखनशब्दितोत्पादनमभिव्यंग्यज्ञानहेतुरित्युक्तं इदानींतस्यातानभ्य

इहलेखोलिखजाणेकोय लेखोलिल्याकेनाहोय केनानाणस्तुआलिङ्गरूप ॥

मिशब्दितायाप्रमाभूतायावृत्तेर्लेखनंब्रह्मप्राप्तिलक्षणंमोक्षंतस्यापिहेतुरित्याह लेखेति लेखनीयायाभूमेर्लेखनेनयथार्थिका
रीतंजानाति तथानैवलेखनेनकेतःकंब्रह्मात्मकंसुखमिति पतिगच्छतीतितथायदाकंब्रह्माणमापन्नःकालेनतुकंपयाइति
पतिगच्छतीतितथा इ तेःशब्दस्यैत्यर्थकत्वेछांदसं तथाचसमुक्तोवामुक्तोभिन्नविलक्षणोभवतीत्यर्थः यदालेखाइति
स्यानेरेखेतिवोध्यारलयोःसावर्ण्यात् यथागंगाप्राप्त्येसुखमार्गभूतारेखाभवतितथाब्रह्मस्वरूपभूतमुक्तिप्रा १८
प्त्येज्ञानवृत्तिरपिरेखेवरेखाभवति तान्यः यंथाविघ्नेयतायेनिष्कृतावपियंथाशब्दितरेखायाउच्यमानत्वादिति विल
रूपकेतत्वेज्ञानवृत्तिरूपयाज्ञानभूमेर्लेखनेनहेतुमुक्तानंतप्रतिफलितंज्ञानंहेतस्तत्तनरताहू केनाइति सुइत्यस्यरूपेत्यस्यरूपे
नेनसंबंधःआलिहइत्यस्याज्ञानमासमंतात्लिहत्यास्वादयतितथापतीतितथातत्वबोधरूपालिहआस्वादनइतिस्मृतेः

संपद्यते तथाचस्वस्वरूपस्यमत्तोभिन्नब्रह्मण ॥

आलिहेननववीर्येनबलेनकेनउक्तोलक्षणोभवतीत्यर्थः स्थिप्यते लेखित्यादेरपराव्याख्या भुक्तिप्रापिकाज्ञानमभ्येरेखायाले
खेननकेनाज्ञानचकेनारूपंभवति ननुनचकेनाकः कीदृशआसीदित्यतआह केताइति नचकेनानामोहालकपुत्रोयमे
परिष्टेनज्ञानबलेनस्वरूपंनित्यापरोक्षंप्रत्यक्चैतन्यमात्मस्मंनान्शोधितंतत्पदार्थब्रह्माभेदेनयोगीचकारेत्यर्थः ये
ह्यानचकेनास्वरूपस्वरूपंयत्प्रत्यगभिन्नंब्रह्मतनहिपश्यंज्ञानबलंयमान् आत्मसमंनान्संशयादिराहित्येनांगीचकारेतिस्फ
तिष्टुप्रसिद्धमित्यर्थः ज्ञानस्यदानादिभ्यआधिक्यमाह केतीति ज्ञानसधियोदानक्रियाकियतीनित्येकरसात्मविषयज्ञा
नापेक्षयानित्यभिन्नानान्यविषयकर्मणांनिकृष्टत्वादित्यर्थः अत्रदानक्रियायज्ञादिक्रियाणामप्युपलक्षणं एतेनकर्म
णांपरंपरयामोक्षोपयोगित्वेपिसाक्षात्ज्ञानसाधनत्वमुक्तमित्युक्तं एवंकर्मापेक्षयाज्ञानस्याधिक्यमुक्त्वेदानींकर्मणोयेत्तयास्या

केतीदानजाणैकोणकूत कीतापसाउएककवाउ तिसतेहोयेलखदरीयाउ ॥

तिनआधिक्यमाह जाणैइति एतादृशंज्ञानवंतंपुरुषंऋत्तुतः कोजानातितिनकोपिमंदभाग्यतयाबहिर्मुखत्वात् ज्ञानवनमीश्वरप्रसा
दमंतरेणाम्यखवहोहुमशक्यनाचेत्यर्थः एवंनमेम्युरवदानेडुर्विज्ञेयत्वमस्यायुनात्तन्येकल्पितसर्वकार्योपिष्टानतयाईश्वर
रूपत्वमाह कीताइति अत्रचकवायुपदेनकंचुकविशिषवाचकेनशरीरादिकार्योपाधिलक्षनेतेनवकारेणोपाधिरूपामाया तथा
चेश्वररूपेणेनज्ञातिनामायारूपैकोपाधिविविधोविस्तरः होतइत्यर्थः तिसतेइति अत्रलक्षशब्दोपरमितपरः तथाचतस्मा
दीश्वररूपान्मायोपाधिकादपरमितसृष्टयोभवत् यथाजलनिधेस्तरंगास्तथेत्यर्थः ननुतत्त्वमसीतिवाक्येशोधितयोस्तत्त्वमर्थ
योर्लक्ष्यभूतयोरेवाभेदोनवाच्यभूतयोरभिन्नोपाधिकतयापरिदृश्यमानयोस्तत्त्वविदीश्वरयोस्वविरोधेनाभेदानुपपन्नतरत्वादितिचेन्न
नत्वमसीतिवाक्येसर्वतत्त्वविशिष्टस्यविगतत्वविशिष्टचिद्रूपयोस्तत्पदवाच्ययोर्लक्ष्यमतविद्रूपाधिष्ठानएवाभेदस्याविवक्षितत्वा
न यथावामदेवस्याहमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादिश्रुतौईश्वररूपयवनंसोनुभवसिद्धकल्पितकार्यकारणप्रपंचाधिष्ठानतयोत्येत्यर्थः ॥

ननु प्राकृतपुरुषः कुत्सितस्थूलदृष्टितया न तत्वविदं यदि न जानाति न ह्येनि सूक्ष्मदृष्टिभिर्महानुभावैरेव सोवा चैषो विज्ञाय वि

ज॰टी॰ २५ चारयित्वा च न हि विचारे विज्ञाने चान्येषामशक्तत्वेपि भवतां शक्यत्वतया न दुष्कोयहतेः संभवादित्यत आह कुहरेतेति अस

दादीनामपि किं सामर्थ्यं तस्य विचारणे यस्मिन्सामर्थ्यं सति न तत्व विचारयित्वा कथयामीत्यर्थः अयमभिप्रायः परंसवेद्यदेवी

मेयद्गुणविशेषलक्षणैः सुविज्ञेयोपि स्वसंवेद्यापि ज्ञानचिद्रूपापेतयाऽस्माभिरपि दुर्विज्ञेय इति तर्हि प्राकृतेभ्यो भवतां को

विशेष इति चेन्न नेमूर्खो मलं विज्ञानमेव मन्यन्ते नो वयं मन्यामहे इत्ययमेव विशेष इमे मवार्थं स्फुटमित्याह यस्यामतं तस्य मतं

मतं यस्य न वेद स इत्यादिः ननेतादृशा विपरीतदर्शिनः कृपालुभिर्युस्माभिर्वर्जनीया इति चेन्न वर्जनस्य मूर्खेषु किंचित्करत्वा

दित्याह वारियाइति नेषां मूर्खाणां वारयितुमेवं भवद्भिर्नीकर्तव्यमित्येकवारमपि न गच्छामो वञ्चवारं न गच्छाम इति किंपुव

कुदरत कवण कहा वीचार वारिया न जावा एक वार जो तुध भावै साई भली कार तू सदा सलामत निरंकार ॥ १६ ॥

क्तव्यमित्यर्थः ननु तर्हि मया किं कर्तव्यमिति चेत् मपि यथेच्छमिति प्राकृत्याह जेतुधभावै इति यत्कर्मोपासनं वा ज्ञानसाधनं श्रवणा

दिवा तुभ्यं रोचते तस्या भावनीति देवसमंजसं कार्यं कुरु त्वं स्वतन्त्रोसि मां किं पृच्छसीत्यभिप्रायः ननु तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतेर्मोक्षसा

कोपलब्धिर्ज्ञानं तत्कार्यं सर्वानर्थनिवर्तकत्वमात्मवेदनस्य श्रुतं ने भवद्धोप्यसच्छेन मनो मां संसारानर्थान्निवर्तय निकामं प्रतिभव

द्विरात्मवेदनमेव वाच्यं यद्यपि कारोस्तिममतदानत्पेतस्यैयास्मि भवच्छरणागतोस्मीति चेत् तर्हि श्रोतव्यसाधवयानेन मनसेत्याह

तत्त्वमिति यः सदाकालपरिच्छेदरहितत्वतया विद्यमानस्वतन्त्रो यविषयत्वतया निराकारः सत्स्वरूपभूतः शेषार्थिततत्पदार्थः परमात्मा

सः त्वं जडासत्दुःखरूपेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्यः प्रतिलोमतया प्राप्तत्वात् शोधितत्वंपदार्थः प्रत्यगेकरसोसीत्यतः परं त्वमप्यहं देहादिभ्यो

नात्मभ्यन्तमाति ब्रह्मास्मीति निश्चित्य कृतकृत्यो भवेत्यभिप्रायः सुधारूपं गोप्यं परमविदुषा गेनिजस्वरूपे गिरा गम्यं तेर्वेदनलरविमा

नंमतिपरंत्वतीयात्वनौमिवि गुणरहितं संसृतिहरं प्रभुदासस्वाहं विगतशरणो नानकगुरुम् ॥ १ ॥

पूर्वं निःसतेदोषेणनतदरीयाउरन्यत्रमायापाशबल्लानन्यदार्थेनटस्थलतृणात्परमात्मनोनराकारस्यादपरमितस्वेदिमा
त्रमुक्ताशापितनत्यदार्थेनतेनशोधितनत्वंपदार्थस्यवाक्यार्थरूपोभेदोपिनज्ञानायोक्तइदानींतस्मान्नत्यदार्थोरेवोत्तरे
दाद्युपाधीनांमायायोगस्त्रिगुणात्मकतयात्रिगुणात्मकानामपरिमितत्वाद्परिमितानांपूर्वजन्मोपार्जितपापपुण्यसंस्का
रैःपुण्यपापपुण्याचारवतांहयाहमाज्ञापनयोर्देवासुरान्निश्चैदेवासुरभेदसिद्धानांजीवानांस्वाज्ञानवशात्जेन्य
शुभाशुभकर्मसंस्कारवशाच्चशुभाशुभाचारान्शास्त्रीयाशास्त्रीयविशेषविशिष्टाननंतान्निरूपयनन्तरंसोपाधिनि
कृष्णस्यतेनपरेणापुनरपिभेदोवाक्यार्थोनिरूप्यतेत्रिभिःपद्यैःतत्रनावद्धास्त्रीयाभेदज्ञानानुकूलानजन्यकान्नेतान्

असंखजपअसंखभाउ असंखपूजाअसंखतपताउ ॥

शास्त्रीयाचारान्नतहनोवाकथयन्वाक्यार्थभेदमाहैकेनपद्येन असंखेति अथात्रजपादिपदानिहिजयादिवर्णपरा
णीबोध्यानितथाचगायत्र्यादिमंत्राणांजपक्रियावंतोसंख्यानाइपनयासंख्याविरहितास्त्यर्थः अयंभावःजपेनै
वतुसंसिद्धेद्ब्राह्मणोनात्रसंशयःयज्ञानांजपयज्ञोस्मीत्यादिवाक्यैर्हिंसादिदोषशून्यत्वात्तपक्रियोक्ता
यानयाविशिष्टाइहकियतसंख्याकाइतिनाग्रहःकार्योधीमताकिंत्वसंख्यानांतत्क्रियाविशिष्टाइतिविविश्रितशाभ
नाजपक्रियैवानुष्ठेयाज्ञानोपदेशाधिकारित्वसिद्धयइति अयमभिप्रायोत्रसर्वासुक्रियासुबोद्धव्यः असंखभाउरन्य
भापरंप्रीतिपरंलोकेप्रसिद्धप्रीतिश्चनैर्मल्यायाः तथाचजपक्रियानुष्ठानजन्यांतःकरणनैर्मल्यवंतोपासंख्याइत्यर्थः

असंखग्रंथेति ग्रंथाः शास्त्राणि वेदः मूलकमूत्रभाष्यभामती निबंधादयो वा तदनुरूपा विद्यारण्यगीता अद्वयब्रह्मतत्त्वनिरूपकानि

जे. दी. तेषां पाठा व्याख्यानेषु मुख्याः तत्र मूलत्वात् तथा न भूता यजुउत्तरकांडरूपा वेदास्तेषां पठनपरा अप्यसंख्या इत्यर्थः असंख जोगेति

धु. योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः इति पतंजलिनोक्तश्चित्तनिग्रहलक्षणो योगस्तदनुष्ठानारोनंता इत्यर्थः योगिनां समाधिकाले मनो

निग्रह एव भवति न विषयेभ्यः सर्वदा तिरस्कारणात् तेषां मनो विरहितं तत्तनो विरक्तानां विशेषमाह मनि रहहि उदासि

ऐहिकामुष्मिकविषयेभ्य उदासीनानां नाम विरक्तानां सर्वदा मनो विरहितानां मनोनाशयुक्ता योगिभ्यो विशेषा अप्यसंख्यका इत्य

र्थः असंख भगतेति भक्ताः परमेश्वरस्य भक्तिपराः चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी

असंख ग्रंथ मुखि वेद पाठ असंख जोग मनि रहहि उदास असंख भगत गुण गिआन वीचार असंख सती असंख दातार

च भरतर्षभेति भगवतोक्तप्रकारेण चतुर्विधा निरूपिता अपि तेष्वेकैकस्यानंतत्वात् तथावयाः गुणा यावद्धारयित्वा च यत्कार्यं तत्

कुर्वंतीति भावः गुणेति गुणा गुणकार्यैर्देहेंद्रियांतःकरणैः शमादिनिष्ठत्वे सत्यसाक्षात्कारयोग्यैस्तत्त्वज्ञानाय विचारशीलाः ये

धिकारिणस्तेऽसंख्याः यद्यपि मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति

भगवतापि अधिकारिमात्रस्य दौर्लभ्यमुक्तं तथापि प्रतिजीवं सृष्टीनामानंत्यात् तथात्राधिकारिणामप्यानंत्यं बोध्यमिति ।

भावः असंख सतीति सज्जनाः अथवा सन्निर्गुणब्रह्मोपासनपराः अथवा सत्यमनृतं नानुवदंति यथार्थभाषणरूपस्य

तत्त्वभावात् असंख्या इत्यर्थः असंख दातारेति शास्त्रीयविधिना स्वसत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनं दानं यत्तत्कर्तारः इत्यर्थः

असंखेति सूरेषु योद्धृषु मुख्याः प्रधानभूता ये योद्धारः परशस्त्रामुखे च सारे मुखं भक्षयंति सहंते ते प्यसंख्या इत्यर्थः असंखमौन
निनो वागिंद्रियनियतमौनव्रतपराः ये ते संख्यातीताः ये च विविदिध्यासनस्य विशेषसमाधिं धारयंति तैलधारावदविच्छेदरहितं ते प्यसं
ख्यातीता इत्यर्थः अथवा मौनमत्र निदिध्यासनं विवक्षितं तथा च ये मौनिनो निदिध्यासनैकनिष्ठास्तैलधारावदखंडसमा
धिं अखंडाकारमनोवृत्तिप्रवाहाख्यं धारयंति ते संख्यातीता इत्यर्थः वाक्यार्थनिरूपणपराणि तु वाक्यानि कुदरतिकवणेत्यादी
नि पूर्वोक्तप्रकारेणैव व्याख्येयानीति १७ एवमुपादानाय शास्त्रविहिताचारविशिष्टान् मुमुक्षून् सात्विकीं प्रकृतिमाश्रि
तानभिधायेदानीं शास्त्रप्रतिषिद्धाचारविशिष्टानतो रजस्तमःप्रकृतिमाश्रितान् अमुमुक्षून् असुरान् हानायाह द्वितीयेन प

असंखसूरमुहभखसार असंखमोनिलिवलायतार कुदरतिकवण १७ असंखमूरखअंधघोर असंखचोरह
वैरा असंखेति मूरखपदं शास्त्रीयविज्ञानरहितान् रजस्तमः साधारणा रामखोर असंखअमरकरजाहिजोर
तद्वृत्ते राजसतामसयोर्द्वयोरपि शास्त्रीयविवेकविज्ञानराहित्यलक्षणस्य मूर्खत्वस्य सामान्यात् तथा च मूर्खाः शास्त्रीयवि
वेकज्ञानशून्या असंख्याता इत्यर्थः तत्र विशेषमाह अंधेति अंधेतिपदं घोरपदेन सह वाराथानाम घोरतामसाः ये जनास्ते सं
ख्याता इत्यर्थः स्यवा चक्रं पुनर्विशेषमुच्यते असंखचोरेति असंख्याताश्चोराः स्तेयपराः तेषामभिनयति हरामेति पदं
शास्त्रप्रतिषिद्धभोक्तव्यविषयमात्रं परधारामीकानाममुक्तो तथा च कीदृशाः चोराः अभोक्तव्यान् परस्त्रीपरद्रव्यादीन् विष
यान् परहरलोनमतस्तान् परामंदा इत्यर्थः असंखअमरेति केचिदसंख्याताः पुरुषविशेषा राजानः अन्यायेन तु नासामक्वानप्रजा
सा ज्ञानेन तापमन्तु शासनमनुग्रहं मत्वा तेरणा दुःखदेन तु निग्रहं कृत्वा पुनस्तेपि भस्मानरकं दुःखभोगाय प्राप्नुवंतीत्यर्थः

जं॰ दी॰ धा॰

असंखगलेति केचिदसंख्याताः प्राणिहिंसाः प्राणिनां गलकं दृढितयाकृत्वा हननहेतुकं पापं कुर्वंतियेतेपि दुःखभा
गायपसात्तयमगच्छंतीति पूर्वेणात्रापि वोत्तरेणान्वयः असंखेति असंख्याताः पूर्वजन्मन एव पापिनः पुनः पापं हत्वा
गच्छंति पापयोनिमेव दुःखानुभवायेत्यर्थः जन्मतः पापिनां पापहेतुमनुवदन् विशेषमाह असंखेति असंख्याताः कूटे
नमायया परवंचनादिना युक्ता भवंति यतस्तत एव ते संख्याताः पापिनो भवंतीति पूर्वेणान्वयः ननु तेषां कदा गतिर्भवती
ति चेन्न कदापीत्याह कूडेफिराहीति कूटे अज्ञानकार्ये मिथ्यामये चैमामां नेकर्मवशादित्यर्थः पापयोनीनां पापिनां पुनर्विशे

असंखगलवढहत्याकमाह असंखपापीपकरजाह असंखकूडिआ
रकूडेफिराहि असंखमलेछमलभखखाहि असंखनिंदकसिरकरहिभार ४ ॥

षमाह असंखेति असंख्याताः पापयोनयो मलेच्छाः स्वयमेव मलेच्छ यदस्यार्थमाह मलेति मलंभक्षंतीति मलभक्षाः श्वादय यित्ता
स्तान्येभक्ष्यं निश्वपाकादयस्तेमलेच्छा इत्यर्थः अथमेभ्योप्यधमतरानाह असंखनिंदकेति असंख्याता निंदकाः गुणेषु दो
षारोपणं निंदा नाम तत्कर्तारो हि धैर्येव स्वशिरसि पापभारं कुर्वंति यथा वालाः कदाचिच्छिलाशिरोधारणेन तत्थैर्यः अथवा छा म
निंदका निंदाकरणेन स्वयं पापभारं प्रयुक्ताः संतोऽन्येषामपि निंदां श्रावयित्वा वा कारसि पापभारं कुर्वंत्यहो मंदभाग्यतानेषा
मित्यभिप्रायः ननु कैश्चित्तेषु कश्चिदुत्तमोप्यस्ति नेत्याशायेनोपमेहरति ॥

नानक इति मर्यादैनस्वरूपेण परमेश्वरेण लोकानुग्रहार्थं विग्रहधरेण नानकेन नीचानामधमानां नामेवात्र विचारः कृतः तस्मात् एव
विचारेण नानकस्त्विदं प्युतमः पूर्वंत्र सर्वे उत्तमा देवाः सात्विकीं प्रकृतिमाश्रिताः इदानीमत्र त्वसुरा राजसीं प्रकृतिमाश्रिताउक्ता
इति नीचपदेन ग्राह्या इति अन्तिमस्त्रनीपरामरूपा लोकाननुसवकयोल्लेन कल्पनेयेत्यभिप्रायेणानेनियोजितवान् विचारेति पदं आनि
ग्रहयात् प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरा इत्यादिका ह्येभूतसर्गो लोकेस्मिन् दैव आसुर एव च
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु इत्यादिका स्मृतिः शेषं पूर्ववद्व्याख्येयं १८ पूर्वोक्तानामेव कीदृग्भूतानां स्थानानाम संख्यानत्व
माह असंखनावेति तिष्ठन्त्येतेषु जीवा इति व्युत्पत्त्या स्थानपदेनात्र स्थूलदेहा विवक्षिताः तथा च पूर्वोक्तानां सात्विकानां राजसानां

नानकनीचकहैवीचार वारियानजावापकवार जोतुधभावैसाईभलीकार तूसदासलामतनिरंकार १८ असंखना
वअसंखथाव अगंमअगंमअसंखलोय असंखकहैसिरभारहोय ॥) तसानां चासुराणां कर्मवशतो संख्यातानि

नामानि नामानि स्थानपदेनात्र यथायोग्या देहाश्रयत्वार्थः अथवा स्थानपदं देहस्थितिपद्धिकरणपरमस्त्रुमसिद्धत्वात् अगंमेति
तेषामेवासंख्यानाः लोकास्तत्र इति लोका विषयालेके वित शास्त्रमनिषिद्धाः सात्विकैर्देवैरगम्याः केचिद्विहिता अपि राजसतामसै
रासुरैरगम्या अप्राप्याः यथा प्रवृत्तीनां प्रकृतत्यधीनत्वकर्मायोनत्वं वन्नवाविषयाणामपीत्यर्थः अथवा लोकपदसाधा
रणलोकपदं भोगभूमीनां वाचकं रूढत्वात्तत्र तथा च तेषामुक्तानां कर्मवशतो असंख्याताः कीदृशास्ते लोकाः दुःखप्राया दे
वानां सात्विकपुरुषाणामगम्याः ईश्वरेणाप्राप्याः सुखप्राया वा देवाः सात्विकपुरुषयोग्यास्तस्य राणां राजसतामसानामप्राप्याः इत्य
र्थः ननु लोकादीनामसंख्यातत्वमनुक्तमनुपपन्नं चतुर्दशादिसंख्यात्वेन पुराणादिषु प्रसिद्धत्वादित्याशयेन शंकते असंखेति
लोकादीनामसंख्यातत्वोक्तौ सत्यां तवाशिरसि भारं भवति लोकवेदविरुद्धत्वात्तदुक्तेरित्यक्षरार्थः ॥

नाहं निःप्रमाणकमेव लोकादीनामसंख्यातत्वं कथयाम्यपि तु सप्रमाणमित्याह अक्षरेति नक्षरतीत्यक्षरं ब्रह्म कस्मिन्नु खल्वा
अ॰री काशओतश्च प्रोतश्चेति स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतेः अक्षरमंबरान्तधृतेरित्यादि
४२ सूत्रात् तदक्षरं परममित्यादिस्मृतेश्च तदस्य प्रतिपाद्यमस्तीत्यक्षरो नाम वेदः स एवोक्तानां लोकादीनामसंख्यानत्वस्य नाम
वाचकशब्दो नित्यसंख्यानत्वप्रमाणविरहितमित्यर्थः वेदे तावदक्षरो नाम संख्यातानामुत्पत्तौ अग्निविस्फुलिंगपयो
निधितरंगादिदृष्टान्ता नानाविधा नानावर्णप्राणालोचनीयानि वसिष्ठवार्त्तिकेत्वनेकशो दृष्टान्तेर्जगत्सृष्टीनामानन्त्यस्पष्ट
योक्तं न ह्यानन्त्यानि ग्रंथविस्तरभयात्रोल्लिखितानि रहोपि च वत्स्यानि पातालोपातालतल आकाशे आकाशेत्यत्रैव श्रुतिस्

अक्षरो नाम अरीसालाह ॥

अथोरर्थस्तु यद्दूर्ध्वं दिवो यदवाक्पृथिव्या यच्चोभे द्यावापृथिवी यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत इत्याकाशे तदोतं च प्रोतं चेति गा
र्ग्या पृष्टे सति तेन याज्ञवल्क्येनाकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति निरस्ते गार्गी पुनरपृच्छत् आकाशो न्वाहनारव्यः कस्मिन्नोतश्च प्रोतश्चेति
गीति याज्ञवल्क्यस्त्वाह हे गार्गि त्वयाऽपृष्ट आकाशस्याधिकरणं तदेतदक्षरमस्थूलादिविशेषणं ब्रह्म विदो वदन्तीति ४२
तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते उत ब्रह्मेति अक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वाद्वर्ण एवाक्षरशब्दवाच्य
इति प्राप्ते ब्रूमः अक्षरं ब्रह्मैव कुतः अंबरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणादित्यर्थः ननु किमेतदेवोक्तं वेदे
नेत्याह अक्षरी सालोहेति सालाहेति पदं पारसीकदेशोद्भवापरं सदत्र परमेश्वरस्तुतिमाह तथा च अक्षरेण सहस्रशी
र्षादिरूपेण स्तुतिपरेण वेदेन ब्रह्मानिरूपणेपीत्य

नचैतन्मात्रं वेदेपितु मोक्षसाधनं तु ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तत्साधनानुष्ठानारंभेत्याह अक्षरीति तत्राक्षरिणो वेदे तत्त्वमसीत्यादिश्रुतौ
ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमपि संसारदुःखसागरपारकं गीतं गुणाज्ञानसाधनानि जीवन्मुक्तिसाधनानि च तानानुष्ठानतयागक्तेति
गुणगाः विविदिषवो जीवन्मुक्ता अनतमेनं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च व्युत्था
यथादिवाके च कथितास्त्वर्थः गाहेत्यत्र हकारस्य मावर्णान्वादि सर्जनीयत्वमभिमत्य व्याख्यानेनकृतं यत्किमपि वेदे विद्यते तद्
यथाभिप्रायेणाह अक्षरीति देवा ऋषयो मनुष्याश्च यां कामपि वाणीमुक्तालिपीकुर्वंति तामक्षरिणो वेदेनैव निरपेक्षप्रमा
णेनापौरुषेण न तु हरिभ्रंतवाक्यमात्रस्य पौरुषेयादिदोषदुःखस्य पाखंडवाक्यत्वात् अतो वेदस्यैवानुसरणमास्तिकानां स

अक्षरीज्ञानगीतगुणगाह अक्षरीलिखणीबोलणीवाणी अक्षरीशिरसंयोगवषाणी जिनइहलिखिनिसशिरनाह

वेदुरूपार्थसाधनस्यत्रास्तिकमंतरेणेतिभावः किंच अक्षराणिशिरसि यस्मिन्वेदे अक्षराणां सर्वेषां वर्णानां शिरसः प्रण
वस्याक्षरस्य परेण सह वाचकभावस्य बोध्यबोधकभावस्य वा संयोगस्य संबंधस्य भाषणमित्यर्थः नन्वक्षराणां शिर इति
षष्ठीसमासे नोंकारस्याक्षरशिरस्त्वेक्षरस्य ब्रह्मणोपि शिरस्त्वमायातं तत्राप्यक्षरत्वसामान्यादिति चेत्तत्राह जिनेति येनाक्षरे
ण परेणाह जगति स्थित्यपगमादिद्वारा वेदाभिव्यक्तये सर्वत्राक्षराणि योजितानि तस्याप्ययमोंकारः शिरो न भवति तत्कार्यभूतवेदे
नःश्वासितमया कार्यत्वेनैव प्रस्तुतत्वं प्रति ब्रह्मण एव कारणत्वरूपशिरस्त्वसंभवादित्यर्थः अक्षरशब्दस्य यत्ररूढिस्तत्रैवाक्षरत्वसामा
न्यंतु ठिश्रवणोपत्नलत्वैवानेकव्यक्तिसाधारणस्य सामान्यस्यवक्तव्यत्वात् नवखंडव्यक्तौ ब्रह्मणि तत्राक्षरपदस्य नतरां गतियोग्या

जे॰टी॰
४२

नन्वनवुल्लकथंप्राप्यस्त्यनपेत्तायामाह जिवेति अत्रफुरमायइतिपदंपारसीकानामात्तांकुर्वन् परंतथाचयथायथास्मिन
साधनप्रकारेणमोत्तसाधनप्रकारेणाच शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतितानेनैववस्तुवै
वल्यप्राप्यतेयेनसुच्यतइत्यादौवेदेभगवानात्तांकरोतितयानयानेनतेनप्रकारेणोवब्रह्मप्राप्यतेनामात्रामनुष्याये
कारिभिःपरमपुरुषार्थकामैरित्यर्थः एवंवाक्यार्थभूतस्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणोज्ञानेनप्राप्यत्वमुक्त्वाप्रकृतंवाक्यार्थ
मेवतज्ज्ञानायपुनराह जेनाइति यस्मिन्प्रत्यग्ब्रह्मण्यधिष्ठानेयावदज्ञानंतज्जगत्तावन्नाममात्रंयथासुक्तौरजतादि
त्वासर्पादियथावास्रदिहृदादिनवेत्यर्थः एवमन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह विणनावैइति अधिष्ठानेअज्ञानकालेतिष्ठती
जिउफुरमायेतिवतिवपाह जेनाकीनातेनानाव विणनावैनाहीकोथाव कुदरतकवणकहावीचार वारियान
तिस्यानमारोपितं तथाचनामविनाधिष्ठानेकिमथा(जावाएकवार जोतुधभावैसाईभलीकार तूसदासलामतनिरंकार १९
रोपितंजगत्त्रयास्तितदधिष्ठानंप्रत्यग्ब्रह्मत्वमसीत्यन्वयेनवाक्यार्थः अधिष्ठानादारोपितस्यनाममात्रात्इतिरेकाभावेदृष्टांतन्
यावाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिःप्रमाणंमृदिघटादिविकारोनामधेयंनाममात्रंयतोवाचा
रंभणंवाचाघटइत्याद्युच्चारमात्रइतितथेत्यर्थः शेषंसुगमं १९ तुल्लः कुर्यान्कल्याणंकिमपिकरुणाकरः केजपादस्य
केजातः किंकरेभक्तिकारकः १ इतिश्रीसर्वेश्वरश्रीकलमूर्तिश्रीगुरुनानककरनीवस्थानकश्रीगुरुदेमरदासवंश्या ४२
देवश्रीमत्सुमणताकसिंहश्रीमन्निर्मलस्नानानुवर्तिश्रीगुरुदत्तसिंहयोःश्रीचरणशिष्येणश्रीमन्निहालसिंहेनविरचि
तायांसर्वोपनिषदर्थस्तत्रभूतजपतिवंधगूढार्थदीपिकायांपारूवाईः समाप्तः ॥

ॐ श्रीगणेशायनमः॥ॐसरस्वत्यैनमः॥ॐ श्रीमत्सम्यग्दिपादाब्जंमनोरमंभजामहे रहस्यत्रचविज्ञानांहंनारंडःखपारकं १
श्रवाईसभक्तिवैराग्यादीनिसविशेषाणिस्वुवर्णादीनिवप्रामंसगनोन्याक्तिमपिनिरूप्यपुनस्तत्रप्रहतयेसविशेषमेवमानिप्रशं
स्यपंचेन्यादिनामविशेषाणिसफलानिसंत्यपनोपिकथितानिननसहागेनसाधिकारिणांप्रतिनित्यफलभूतब्रह्मान्मैक्यवाक्या
र्थंसात्त्वाकारायतद्दिक्षुपस्तदैक्यभूतवाक्यार्थजीवानांसात्विकादिभेदेनात्रानतोव्यक्तिप्रतिपादनेनासंख्यानतत्वसात्म्यस्यचावांत
रविशेषस्योहापोहक्षुशालनिहृपितोयदानीतज्ञानधिकारिणांप्रत्यधिकारित्वसंपनयेकेनचित्कर्मणापानतउत्पत्रजिज्ञासम

भरीयेहप्येपेरननदेह पालीयोनैउनरसपेह ॥

पिमलनस्नानेपदार्थशोधनप्रकारेण्यपदुंधर्मेणपापमपनुदतोत्यादिवाक्यमनुसरन्श्रीपरमगुरुःकृपालुस्वभाववान्मंदप्रबो
द्धृकमपिदृष्टानेनतुद्धिस्थुपायंसविशेषंनिरूपयति भरीयेरति अत्रहस्तौपादौचमीनरागोपलतणंदेहपदंचमलद्वारादा
रभ्याग्रीवंशरीरमध्यभागंवक्ति देहपदंचमद्दादिपंकपरंवानहूलिपरं तथाचैतस्मिन्ननौस्थूलशरीरेहस्तपादादीन्यंगानितन्म
ध्यभागंचयदामृदादिपंकेनापूलितोवास्पर्शेनेनप्रलिपितानिस्युस्तदाशोधकस्वच्छजलतः प्रक्षालनेनपंकादीनामपनयेसतिसं
शोधितानिभवंतीतिप्रसिद्धंलोके शास्त्रेत्वपजलाभ्यांसंशोधनमस्पृश्यद्रव्यसंसर्गेतानपंकादिमात्रसंसर्गेनउअनक्तिमितिननेनन
हितहमितिनात्यर्थंदृष्टांतोनरमाह ॥

मूत्रेति यथाचमूत्रादिनापवित्रद्रव्येणसंसर्गतोवासांस्यशुद्धानिभवंतियदानुतदानेषशुद्धे— पिवासस्तनीताद्वशनादी
जे॰टी॰ नांजलसंमिश्राणांवासस्त्रंशोधकानांसाबूणीतिपदवाच्यानांप्रदानेनतानिवासांसिप्रक्षालननःसंशोधितानिसंतिगृही
४४ तानिभवंतीत्यर्थः दार्ष्टांतिकमाह भरीयैमति नेयाय्यदामतिरंतःकरणविशेषजीवत्वोपाधिभूताबुद्धिःपापानांतरस्य
द्विहेतूनांसंसर्गतःकल्मषीकृतारजस्तमोविशिष्टासतीसत्वस्वस्वरूपग्रहीत्रंतमशक्तावापापमलावृतावाभवतितदासा
गुरुमुखोच्चारणशब्दितवेदाध्ययनविशिष्टस्यब्रह्मचारिगृहस्थादिकर्महेतोस्त्वमेवतेवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषं

मूतपलीतीकपडहोय देहसाबूणलयीऊहधोय भरीयैमतिपापाकेसंग ऊहधोयैनावैकैरंग ॥

नीत्यादिस्फूर्तिरूपस्यनाम्नः संसर्गाच्छोधकवेदानुवचनादिकर्मनाम्नोर्वैध्यबोधकभावात्प्रक्षालितासंशोधितापाप
मलापनयेनस्वात्मवस्तुग्रहीत्रंतमाभवतीत्यर्थः अत्ररंगशब्दस्यसंसर्गपरत्वंजहल्लक्षणयाबोध्यं अथवासापापैः
कलुषीकृतापिबुद्धिःपरमेश्वरस्यश्रीकृष्णस्यसत्वरूपस्यसहस्रनाम्नोगेयंगीतानामसहस्रमित्यादितोगानकर्तुर्विधेयस्य
विलीनीमसहस्रंमेस्मरणंपापभयापहमित्यादितःपापभयविनाशकस्यवायस्यकर्मैककस्यश्रीरामकृष्णगोविंदशिवा^ ४४
नारायणहरिहरादेःओंमंत्रेणसर्वसाधारणस्यसर्वदुःखोद्धारकस्यसंबंधात्प्रक्षाल्यतेमहापापमलादपाक्रियतेयासं
पायनतरस्त्यर्थः बुद्धिशुद्धिनयाकिंभवतीत्यतआह ॥

पुनीति तस्यशुद्धयीमतः पुरुषस्यपुण्यवान्पाप्मानयंनउद्धुपलतिनोभयमांश्रेत्याख्यानभवतिकर्मीशुद्धःकृत्वंयोगिवशि
वियमितरेषामितिसत्वात् पुण्यति घ्यतिहेतोःपापनिघ्यतिहेतोस्तद्भयनिघ्यतिहेतोश्चकर्मणोविलक्षणेश्वरप्रसादहेतुकर्मम
पुरुषस्यतेनाहद्यब्रह्मभिव्यंजकशुद्धबुद्धिंप्रामस्यसूत्रेयोगीशहितस्यतस्याधिकारिणःकृतंकृत्यत्वादित्यर्थः एवंपुण्यपाप
ख्याख्यहेतोःकर्मणोविलक्षणादीश्वरप्रसादहेतोःकर्मणोयस्मात्कस्मात्पापमलापनयेसतिबुद्धेःशुद्धिर्भवतितयाव
गुरुमुखविचारविशिष्टवाक्येनाहंब्रह्मविज्ञानप्राप्त्याहंकृतकृत्यत्वात्पुनस्त्रिविधकर्मप्रयुक्तत्रिविधसंज्ञाविरहितोनरः
स्यादित्येतावतोत्क्रामिरानीत्रिविधकर्मजनोघटीयंत्रन्यायेनासहकृत्संसारवंधायतिस्पंदनःपातित्वात्त्रिविधसंज्ञाचभवतित्रि

पुंनीपापीआखणानाहि करकरकरणालिखिलैजाहु आपेवीजआपेहीखाहु नानकहुकमीआवहुजाहु २॰

विधफलमयीत्येतदुच्यते करकरेत्यादिनानानकहुकमीत्यंतं करकरेति येचबुद्धिशुद्धिहेतुकर्मविरहिताःशुद्धकृत्यता
त्मिश्रकर्मकर्तारस्तेत्रिविधकर्मणांपुनःपुनःकृत्वाततस्तज्जन्यात्त्रिविधकर्मजात्धर्माधर्मजन्मिश्रत्रिविधसंस्कारात्म
नसिपत्रेलिपीकृत्यगृहीत्वाचयांतिपरलोकेतत्फलभोगायेत्यर्थः अत्रकरकरेतिवीप्सयाअविद्याकामकर्मवासना
प्रयुक्तस्यजीवस्यघटीयंत्रन्यायेनानादिकालिकसंसारभ्रमणंदर्शितंवैराग्याय ननुपरलोकेचैत्रस्यकर्मफलंचैत्रएवभुं
क्तइतिव्यवस्थाकिंवापरस्यकर्मफलंभुंक्तेचैत्रस्यमैत्रोमैत्रस्यचैत्रइत्यव्यवस्थाइतिचेतत्रव्यवस्थेवोच्यते आपेइति अत्रचै
त्रात्मास्वकर्मफलेवीजेकारणंभवतियस्मात्तस्माच्चैत्रात्मैवकर्मफलमपिभुंक्तेनमैत्रात्मातस्यमैत्रात्मनस्तत्रचैत्रकर्मफले
कारणत्वाभावादित्यर्थः नचिरजगतिगमनागमनव्यापारेष्वात्माकारणंभविष्य ॥

विनान्यः कश्चित् यथाकर्मगुणं तत्फलभोगे च तत्ययेति चेत् न सर्वत्रेश्वरस्यैव मायाविनः कारणत्वादित्याह नानेकेति अनाद्य
जै॰टी विद्यावशात्सर्वं कर्म कारयित्वा तत्फलदाता च नानेकस्वरूपेश्वरेण यानि यानि चाधिष्ठितो जीवात्मा न स्वतंत्रः स्यार्थः न
४५ याच प्रकृतिः प्रोतेनान्यना न्वाहृ व उत्सर्जनयानीत्यादिका प्रोक्तेन मायाशवलेनेश्वरस्वरूपेण चैतन्ये नानात्वारूढोऽधिष्ठित उत्स
र्जनं वेदनावशाच्छरीरं देवनयानि शरीराणि हि निर्गच्छति उत्क्रामति वा परलोके यानि गच्छति कर्मफलभोगायायं जीव इ
त्येवमर्थपरा ननु यथागमनागमने जीवस्येश्वराज्जवतः तथा कर्तृत्वादिसंसारोऽस्मोतं चापि भविष्यतीति चेत् सत्यमस्त्येव तत
स्मात्सर्वेश्वरादित्याह सत्त्वलदपि परात्तु तच्छ्रुतेरित्यनेन सूत्रेण परमेश्वरादेव जीवस्य कर्तृत्वादिसंसारस्यमोतस्य चासिद्धिमेव
तुमर्हतीश्वरं तः तच्छ्रुतेः कर्तृत्वादेरीश्वरायत्तत्वश्रुतेः एष ह्येव साधु कर्म कारयति यत्रात्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमय
तीत्यादिकायाः श्रुत्येवमर्थपरेण ननु ईश्वरस्य कारयितृत्वे धर्ममेव कारयेत् नाधर्मं अन्यथा केनचित् तु साधर्मं केनचि
दधर्मं कारयतो वैषम्यनिर्दयत्वे स्यातामित्येवमाशंकाकृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्यनेन सूत्रेण
सूत्रकारेण भगवता निराकृता सूत्रे, येस्त्र तु: शंकानिरासार्थः जीवेन कृतो यः प्रयत्नो धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष ईश्वरोऽन्य
स्मिन्नपि जन्मनि धर्मादिकं कारयति तदपेक्ष सुखादिफलं ददाति नेन वैषम्यनैर्घृण्यप्रसज्येते अनादित्वात्संसारस्य पूर्वजन्म
कृतधर्माद्यपेक्षतायुक्तैव ननु ईश्वरस्य कृतप्रयत्नापेक्षत्वं कुत इत्यत आह विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति ईश्वरस्य कर्म ४५
सापेक्षत्वे खलु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्याद्ययोर्विहितप्रतिषिद्धयोरवैयर्थ्यं भवति अन्यथा विधिनि
षेधशास्त्रमनर्थकमेव स्यात् धर्मकृतोऽदुःखमधर्मकृतश्च सुखं संपादयदित्यादिपदार्थ इति तस्मादीश्वर एव सर्वैः कृतसुकृतायत्त
साररेण धर्मादिकारयिता तदनुसारेफलदाता चेत्यभिप्रायेण श्रीगुरुभिः सवसैः सायूक्तं आपेवीजआपेहीपाऊ नानेकऊकर्मा आत

नेत्नुपात्यायान्यादिविशिष्टान्कर्त्तव्यभोक्तृत्वादिरूपादविद्याकामकर्मादिपरितंत्रस्यअरापतान्संसारान्कथंसोत्तरणंस्यात् इतिवे
द्विरितनिष्कामकर्मभिः प्रसादंप्रामादीश्वरादेवज्ञानप्राप्तिक्रमेणोत्यसहकृत्नेमपिहृपाल्नुस्वभावतमाप्नुनराह तीर्थेति अत्रती
र्थतपइत्यनेनोक्तोवानप्रस्थाश्रमधर्मोन्याश्रमधर्मोपलक्षणार्थः दयादतदानेत्यनेनयोगधनावशात् दयादमदानपरेण
ददददइतिमंत्रमूलकेनचसर्ववर्णाश्रमधर्मोउपलक्ष्यते तथाचयःकश्चिन्मर्त्यःसर्वज्ञानेषुमध्येतिलकभूतंज्ञानंप्रबलप्र
बलप्रमाणजन्यत्वान्प्राप्नुमिच्छति सर्वाश्रमधर्मवर्णधर्मफलाभिसंध्यादिनाविनानुष्ठितैरीश्वरप्रसादंसंपादयेदि

तीर्थतपदयारतदान जे
कोपावैतिलकामान ॥

तिसपिंडितार्थः मोत्तहेतुप्रमाणजन्यज्ञानस्याभिषिक्तत्वलक्षणराजविद्यात्वेगीतावाक्यं राजविद्याराजगुह्यमिति
तदेवंतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्तीतिश्रुत्यनुसारेणविविदिषाहेतुभूतानिज्ञानस्यबहिरंगसाधनानि
वेदानुवचनादीन्याश्रमाणामाधारणानिदमदानदयावाक्यानुसारेणदयादीनिसर्ववर्णाश्रमसाधारणानिचोक्त्वेदानीमा
त्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्यइत्यादिश्रुत्यनुसारेणतस्यांतरंगसाधनानिश्रवणादीनिकथयति ॥

सुणियाइति योयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषस्तस्यादिस्वप्रकाशचिद्रूपतयाहृद्यंतर्गतस्यात्मनःश्रव
ज॰टी॰ णस्यादिवाक्याकृष्टस्वतोद्भूतत्वपिनायाश्रवणेनवेदांतप्रतिपाद्यत्वलक्षणेनप्रमाणासंभावनादिनिहतिफलके
५९ नतत्मननेनतर्कानुचिंतनलक्षणेनप्रमेयासंभावनादिनिहतिफलकेनमननसिद्धेभावनाशाहितप्रत्यैकता
तनानिदिध्यासनलक्षणेनविजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहसंपादनेनविपरीतभावनानिहति
फलिकेनतीर्थेनाहितस्तत्रनिर्विकल्पकसाक्षात्कारोजायते तस्मिंश्चसाक्षात्कारलक्षणेतीर्थेअज्ञानतत्कार्यमल
मर्दनमेवस्नानमित्यर्थः अत्रज्ञानस्यतीर्थत्वंनामपवित्रत्वं तदुक्तंभगवता पवित्रमिदमुत्तममिति नहिज्ञानेन

सुणियामनियामनकीताभाउ अंतरगतितीरथमलनाउ ॥

सदृशंपवित्रमिहविद्यतइतिच ननुमेमीतंज्ञानानुदयेसतिकथंस्नानंज्ञानानुदयश्चश्रवणादीनामनुदयात्त
दनर्हिश्रवणादीनिभजस्वसाम्येनिवाच्य तानिश्रवणादीन्येवकथंभजामिमयिशमादीनांश्रवणाद्यनुकूला
नांगुणानामभावात्शमादिभिर्गुणैर्विनासत्यपिश्रवणाद्यनुष्ठानेज्ञानानुदयदर्शनात् तथाचश्रुतिः शांतोदां
त्यादि तउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येदिति शमादिसहकारेणैवश्रवणादीनामात्मज्ञानहे ५९
तुत्वमाहेत्युतमाधिकारिणांस्वस्मिन्गुणानामसद्भावेसत्यप्यसद्भावसूचनेनात्मगर्वशीलत्वमपितत्रतरणीयमा
लक्ष्यसाधुसाधितिसमाश्वयनश्रीगुरुर्भगवान्स्वयमेवतस्यगुणानन्तवेदन्ति ॥

समेति भोः शिष्य गुणानां शमादीनां संपादनं विना श्रवणादीनां तानफलकानां भक्तिं नाम सेवनं न भवति तेषां तदनुकू
लत्वादिति यत्त्वयोक्तं तत्सत्यं न यापि ते सर्वे गुणाः त्वयि विषये विद्यन्ते को गुणो न ह्यस्तीति वदेति यो ज्यं अथवा मायोपा
धिसंपाद्यः कश्चित्सर्वज्ञत्वादि गुणो न ह्यस्त्येव सर्वेषामाद्यो गुणाः त्वयि चापि कारिणामप्रमानतरि विषये विद्यन्ते इति सं
बंधः अथवा व्यवहारदृष्ट्या सर्वे त्यिकारिणो विशेषगुणास्त्वपि विषये संनिपरमार्थदृष्ट्या तु न हि को प्यलीनत्वं धः शि

सभगुण तेरे मै नाही कोय विणा गुणा कीते भक्ति न होय
सुअसति आथि वाणी वरमाउ सति सुहाण सदा मन चाउ

अत्राह सुअसति भयि यद्यपि कारित्वं निश्चितं तर्हि मां प्रति स्वस्ति शिवमास्य ब्रूहि वाणीं ब्राह्मणां ब्रह्मवेदः तत्संबंधित्वाद्वा
हृदयब्रह्मसंबंधि बोध्यबोधकभावसंबंधेन लक्षणया तद्बोधनपरेत्यर्थः अथेदानीं नवकोत्स्वरूपमिति चेन्निःशेष
नयाह एवमात्रे तत्पवेत्याह सतिसुहाणेति सर्वकल्पनापि हान भूते सति ब्रह्मणि कल्पि न हर्षस्य स्वहानि रान्त्यति
कमार्जनरूपा तद्दर्शने मनसि सदा जागरे स्वमेवोत्स्वरूपं वर्तन इत्यर्थः ॥

किंच कवणेति आसमंतात् क्रियते इत्याकारो भूतभौतिकप्रपंचो यस्यावेलायाम भवत्सा वेलाकेति योजना पारसी
कानां भाषायां वेलापदं व्याचष्टे शास्त्रीयत्वात् एषां बोध्याय वृषत्वकवणेति सामान्यप्रभे कालमात्रविषयं मत्वा
ज्यो॰ टी॰ ५२ तत्रापि विशेषं दर्शयति कवणायीतेति दर्शीहर्णमासाभ्यामाप्यहर्निशु तिथिषु मध्ये पका तिथिः तथा रवा

केवणात्र वेलावषतकवणाकवणायितकवणवार कवण
सिह्तीमाङ्कवणाजिनहोयात्राकार ॥

दिवासरेषु मध्ये को वासरः कवणासिह्ती इत्यत्र सिह्त्यत्वं पारसीकानां त्रित्वसंख्यापरं सत् अत्र नांहंद्वत्रयं बोधय
ति तथा नहंद्वत्रय युक्तासु अत्र तुषु मध्ये का अत्तु रित्यर्थः अथवा कइत्यारभ्यासि यावत्यग्रपदं काइ इत्येव भू ५२
तेऽतनुपदविशिष्टे सत् ऊसागकरादिषु तत्षु मध्ये का अतुरित्यर्थमाह माङ्कवणेति चैत्रादिषु मासे
षु मध्ये को मासः एतेन सुक्लेलयोः एतयोर्मध्ये कः एत इत्यपि द्रष्टव्यं अवक्रमं विनैव मलविषयपतना
सुक्तिनक्रमेणान यापि पदार्थानां क्रमो बुध्या बोध्यः ॥

ग्रंथेः कृत्स्नं तं नरकादिफलं तानि इदानीं निरूपणान्निरितिकर्मन गस्मि न तत्सर्वं वा न तेचेहते एतस्मिन् कर्मणि तात्पर्यमेतस्येति निम्नांस्यानन्तु
प्रमावृष्यायेतेति कुर्वाणोन्यादिवृत्यन्यासिशिष्टनिर्दिष्टमानेनैव देतयामनीमांसामित्यादिना वचनमात्रेणप्राप्नानिवायहेतुभिः सावेलान
ज॰टी॰ तेयनश्चनिष्ठ वैसासं बंधः एवं चार्वाकादीनाम्प्रोन्नता नाहर्हिः कृत्वायोगिनोपि योगांशश्रोतं विहायेन ज्ञाना हद्दिः क्रियते स्थिति
५८ संबंधारतयोमीजातोऽत्यन्तनजऽभयतः तथा च योगिनोपि यातं जलिमतानुसारिणा त्रयेन तां वेलां स्वस्वकर्मायायपरिणाममनिरू
पितां न जानन्तीत्यर्थः एतेन सांख्यादीनामपि तत्रातत्वं बोद्धव्यं नन्वेतैः सर्वैरपि कृतो न ज्ञायत इति चेदभिन्ननिमित्तोपादा
नेश्वरकर्तृकमायामयीसृष्टेरनंगीकरणात् मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति समायासृजते लोकमित्यादिश्रुतेर्माया
मयीं सृष्टिं वदन्त्या विमुखत्वाच्चार्वाकानामेषां तस्मात्स एव मायामयीसृष्टिकालः सामान्येन यान्वया दृष्टः यः सर्वे एतेवादिनो
ने जानन्ति श्रुतितात्पर्यवहिर्भूततयाऽकुशलत्वादिति भावः एवं केवलाणुवेलां विषन्तकवलोन्यस्य प्रश्नस्य समाधानमुक्त्वा इदा
नीं केवलास्थितिकेवलवारेत्यादिविशेषकालविषयस्य किंभूतमेतन्कस्य सृष्टिकालेति प्रश्नादिविशेषोक्तिनवास्तिचेन्नहिवा
सरत्यादिप्रकारकाभिप्रायेण शिष्यप्रतियोगिकस्य प्रश्नस्य तु उक्तविशेषेण प्रश्नविषयीभावस्थादिविशेषाघ्रीनिकालः
कोपिनास्तीत्येवं तात्पर्येण गृहाणापुनः समाधानमुच्यते स्थितिवारेनेत्यादिना नत्रपरेण कर्तृकसृष्टिकालेभावस्था
दितिथ्यादित्यादिवासरोवसंतादिर्ऋतुश्चैत्रादिमासश्च कोपि नयास्तिविशेषइत्यर्थः अत्र पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानि
ति न्यायेन पाठक्रममतिक्रम्यार्थक्रमानुसारेण व्याख्यातं तायोगपत्वादिति न दोषः तथान्वयस्यापि संभवाच्च तस्मात् यदा
परमेश्वरः प्रपंचसृष्टिं करोति तदा स्थिति कालकविशेषः वासरादिरूपः कश्चिन्नास्ति नापि तत्कालस्य स्वरूपस्थितिं न माया ५८
हृति विशेषाटीश्वरज्ञानादितिरिक्तेन केनचिद्विहानेन विषयत्वमिति भावः ननु तां वेलां पूर्वां ब्रह्मवादिनो न जानन्ति सृष्टि श्रुतितात्प
र्यानभिज्ञत्वात्तेषां तर्हि को जानातीत्यपेक्षायामाह आपि जानाति सापीति तां वेलां स्वयमीश्वर एव जानाति सर्वज्ञत्वात् यः सर्वज्ञः
सर्वविदित्यादिश्रुतेरपि सामान्यविशेषाभ्यां सर्वतत्त्वबोधयतीति याचकायान्तु हृत्वानिर्वाच्यमायाहतिविशेषज्ञानवत्त्वात् स्वयं परमेश्वरेण

एवंविधेयमहृष्टोऽमुकस्तत्पत्न्यानुसारेणैनं समाधत्ते वेलनेति यस्यां वेलायां कर्ता कार्यानुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमान्वा स्या
नुकूलज्ञानवान् तदेतत् बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिसिद्धः कर्तृत्वादिविशिष्टः परमेश्वरो भूतभौतिकप्रपंचस्य सृष्टिं करोति सा
वेला यद्वनैः पंडितमान्यैः स्वस्वकल्पितकैः परैः नास्तिकादिभिर्नैकमात्रजन्यज्ञानविषयतया न विद्यते श्रुतिनास्तीत्यनुसारित्वात्तेषा
मिति संबंधः अथवा सा वेला कपटिभिस्तैर्न ज्ञायत इत्यर्थः अथवा सा तेषु वेला तर्कमात्रजन्यज्ञानविषयतया न विद्यत इत्यर्थः
ननु तेषु पुराणादिभिः सा वेला ज्ञाता भविष्यतीत्यत आह जिह्वा वेलेषु पुराणानि यद्यपि तेषां पार्श्वे लिखितानि पुराणानि
सन्ति तदापि सा वेला तैर्यथावन्न ज्ञायते स्वबुद्धिकल्पिततर्कसंस्कारवशीभूततया तेषां पुराणादि नान्यथा न भिन्नत्वादिति भा
वः एवं दुरूहवादीनां नास्तिकादीनामुक्त्वापि यायनेन विशेषत्वेदानीं लोकायतादीनां तदनुसारिणां च म्लेच्छानामपि क
वेलनपायीयाः पंडतो जिह्वा वेलेष पुराण वषनतपायोकादीया जिलिषतलेषकुराण । यितिवारतेजा गोजाणोह
लौशरैय कादीरत्यादिनामभिर्लोके प्रसिद्धानां विशेषे । तिमाङ्नकोयी जाकरनासिरठीकोसाजेआपेजाणोसोयी
णपारसीकदेशनिवासिनामपि मुक्त्वापि याप्यनेन निराक्रियते वेषतनेति पारसीकानां वषनपरं वेलापरं तथा च कलौ कादीरत्यादि
नामभिः प्रसिद्धैर्लोकायतैः कुशलमानिभिरपि सा वेला न ज्ञायते तेषामपि अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेष्वात्मत्व
निरूपितस्थूलस्थूलतरस्थूलतमबुद्धित्वादित्यर्थः ननु तैरपि वेदवच्छास्त्रवच्छब्दविषया यस्मे स्वदेशीयया आरबीति भा
षया कुराण इत्यादिनामभिः कलौ प्रसिद्धैर्ग्रन्थैः कुतो न ज्ञायत इत्यत आह जिलिखतलेखकुराणा इति यद्यपि कु
राण इत्यादिपरवाच्यभूतग्रंथायैः कैश्चिल्लिपिक्रियते कैश्चिज्ज्ञानीते लिपीकृतास्तैरपि ते: ॥

जी॰टी॰
९९

पुनःप्रमाणाभ्यां ब्रह्मतत्त्वमभिवदंति तदननुसारिणः अतेरविंत्यशास्त्रानुसारिणोपि सर्वे पूर्वतनत्वकल्पितविपरीत
नयाः सर्वेषामप्युक्तानां वेदांतवादित्वादित्यपि संचिंत्य ननु तत्पक्षे ते पूर्वमथ किं विवादस्तन्म्य भविष्यंत्येवं वंत्यनआह
एकमहस्त्रकस्याणाः इति एकस्मादेकोबुद्धिमानित्यत्रार्थः अयं भावः सर्वे वेदायत्स्वरमामनंतीत्यादिश्रुत्यादिश्र
त्याः सर्वेषां वेदवाक्यानां ब्रह्मणितात्पर्यात् विदितमत्वात्पर्यवत्यासर्वेषामपि मुमुक्षूणां क्रमेणा ब्रह्मसाक्षा
त्कारो ह्यवश्यं बुद्धो स्यात् ततस्तस्य सर्वे वेदांतवादिनोपि कारिणः इति भवंतः सत्तो बुद्धिमंतः एवं तत्रापि पूर्वपूर्वसाक्षा
त्कारभूमेस्ततरोत्तरसाक्षात्कारभूमः श्रेष्ठमभिमत्य एकस्मादेको बुद्धिमानित्युक्तं तेन ब्रह्मविद्वरवरीयान् वरि
ष्ठभेदेन श्रुतिषु चतुर्थ्यां सर्वे विद्वांसो निरूपिता इष्टव्याः तत्र चतुर्थभूमिकायां ब्रह्मविद् वर्तते पंचमीभूमि
कायां ब्रह्मविद्वरः षष्ठ्यां ब्रह्मविद्वरीयान् सप्तम्यां च ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति अथ वाननु तेभ्यः सर्वेभ्यो वेदांत
वादिभ्यस्तदभिवदनशीलेभ्यः सर्वेषां जीवानां ज्ञानं जायते किंवैकस्मादेकस्य कस्यचिदित्यस्य प्रश्नस्योत्तर
माह एकमहस्त्रकस्याणाः इति एकस्मात् श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठाद्ब्रह्मात्मोपदेष्टुरेकः कश्चित्साधनचतुष्टयसंपन्नो
धिकारी श्रवणमननादिद्वाराजीवो ज्ञानवान् भवति न तु सर्वेभ्यः श्रोत्रियत्वमात्रयुक्तेभ्यो ब्र
ह्मापरोक्षनिष्ठाविरहितेभ्यो नापि केवलापरोक्षब्रह्मज्ञानिभ्यः श्रोत्रियत्ववि
रहितेभ्यः अथ पुनः असर्वे देवत्वादिविशेषसंपन्ना अपि प्रमाणतारोज्ञा
नसाधनविधुराविषयत्वस्याववोहारस्यार्थः ॥

तर्हि तमीश्वरं कथयेत्यत आह किंवेति हे शिष्य कथमहं वच्मि किं सामान्येन विशेषेण वा नाद्यः सामान्यतो ज्ञातत्वात् तत्त्वस्य क
थनस्याति:प्रयोजनत्वादित्यभिप्रायेण किव करआखोइत्युक्तं द्वितीयेपि किमुपास्यत्वविशेषेण किं वा प्रमाहृतिविषयत्वेन ल
क्षणेनेत्येतेनाद्यं जत्याह किव सालाहीति उपास्यविशेषस्योत्तमाधिकारिणं प्रति कथ्यत्वाच्चतुर्थी मब्रह्मत्वात्तस्य न देवब्रह्मत्व
विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्यादि श्रुतेः तत्त्वमस्यादिप्रमाणजन्यवृत्त्यभिव्यङ्ग्यमधिष्ठानं चैतन्यं तत्त्वं ब्रह्म विद्धि न ब्रह्मत्वेन विद्धि
यदिदं दृश्यमानमुपासते लोक इत्याद्यर्थपरायाः श्रवणोवृत्तेस्स्त्राद्यापूर्वकत्वादित्यर्थः ननु मां प्रति तत्त्वं ब्रह्म ब्रूहि इति चेत्तर्हि
किं लौकिकवचनेनाथवा श्रुतिवाक्येनाद्यं प्रत्याह किव वरनीति लौकिकवचनेन कथं वदामि तस्मान्नान्यवस्तुविषयत्वादि

किव करआखा किउ सालाही किव वरनी किव जाणा नानक आ
खणसभ को आखै इक दू इक सिआणा ॥

त्यर्थः द्वितीयेपि किं स्तुवे इत्याह किंवा लक्षणा इत्याह तत्र प्रथमं समाधत्ते किव जाणा इति नहि एवं ब्रह्म स्तुवे इत्याह कथं ज्ञायेत न कथम
पि यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेरित्यर्थः ननु लक्षणा इति प्रयुक्तश्रुतिवाक्येन तत्त्वं वाचमित्यपेक्षायामाह ना
नक आखण सभ को आखै इति नानक शाहार्थ महेतन्तत्त्वं लक्षणाप्रयुक्तश्रुतिवाक्येन सर्वैर्वेदान्तवादिनो ये केचिदपि वदन्ति ल
क्षणया विना तदुक्तेरसंभवादित्यर्थः सभ को इत्यत्र किम् शाहेन केनचित्सर्वे ये शाह हतेरविषयं ब्रह्म मन्यते नेन लक्षणया मिवद
न्त्येनन्तु सर्वे ये शाहस्याचिन्त्यशक्तिं तद्विषयकाममन्यतेन न लक्षणया विनाप्यधिकारिणः प्रति तत्त्वं कथयन्तीत्यिध्यन्ति तं सर्वं शाहे
न च येन तत्त्वमस्यादिश्रुतिवाक्यप्रयुक्तलक्षणानुसारिणस्ते सर्वे ॥

ननु एवं ब्रह्मलक्षणं यानरहितं नीयब्रह्मतत्त्वं सर्वेपि वेदान्तवादिनो वदंति ब्रह्मलक्षणं ब्रह्मणा वतत्त्वमस्यादिवाक्ये प्रुतत्त्वमादिपदे प्रुजहदजहल्लक्षणया ना
केचिदंगी कुर्वंति केचित्तु विना लक्षणां विना सर्वं यांतरसमोभ्याय वेशाद्दशानि वदंति चित्यक्रतिप्राकृशानि स्वीकृत्य ततत्त्वमस्य
पत्ययिकारिणा प्रति लक्षणां च नो स्वीकुर्वंती त्युक्तं तत्र भवद्भिः किं स्वीक्रियते किं लक्षणा यतः किं वा तदभावपक्ष इति चेत्तत्राह व
ड्रासा हि वेति अत्र साहि वपदं पारमीकानां परमेश्वरपरं तथा च ताननशाह्यार्थपरमेश्वरं मायाविशिष्टतया तत्पदवाच्यः कश्चि
दंतः करणविशिष्टतया त्वंपदवाच्यमात्मानं जानातित्तः श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठाचार्याग्रे समुखेगतत्र आगतो वा तन्प्रो भते पदयोर्ल
क्षणया ऽर्थविरुद्धांशापरित्यागादित्य वशेनार्थः तत्रतत्पदवाच्यस्य विशेषणानां त्वंपदवाच्ये नुपपन्नविरुद्धांशमेवाह वडामा
दिना यः परमेश्वरो ऽहंकः सर्वेषां हिरण्यगर्भादीनां हृद्धानामपि वर्द्धयति अनुशिष्यतीति वर्द्धते नेन सर्वामिति वा तथा ऽहमेव
जा वडामाहि ववडानाई कीनां कोहावै नानकाजे को आपोजाणो आगे गया न मोहै २१ ॥
नाग ता आगं तु कान भवतित स्या अनादि सिद्धिता दित्य र्थः पुनर्विशिनष्टि कीनाइति यस्य परमेश्वरस्येदं जगत्कृतं कार्यं भवतिस
र्वं प्रपंचप्रतिकारणत्वान्न स्येत्यर्थः अथवा हृद्धो नाम विभुः सर्वकार्यव्याप्त इति तेन यो पादानकारणं परमेश्वरः कार्याणि पार्थिना
त् जीवेच हहद्धिर्नागत तान आमा कार्यां पाचितयो पादानत्व लक्षणाहृद्धित्वस्य तत्र असंभवात्तत्त्यर्थः तत्रैव तत्त्वंपदवाच्ययोर्विरो
धांतरमाह कीनाइति यस्य तत्पदवाच्यस्य मायाविनईश्वरस्येदं जगत्तन्ते नैव कुतं सत्तु तत्त्वंपदवाच्यात्परिच्छिन्नायाथिमाजीवाद
पि भवति चोत्पद्यते प्रादुर्भवति हिरण्यगर्भादेर्जीवस्या प्यवांतरकारणत्वादित्यर्थः नानकेति एवमुपाधितो भित्रमपि तत्पदवाच्य
यः कश्चित्त्वंपदवाच्यमुपाधितो ऽभिन्नमेव जानाति लक्षणया विरुद्धांशपरित्यागाद्विनेवसच पुरुषः प्रातोपि हृद्धानाज्ञरो न शोभ
शोभते तुलक्षणा पते एव तन्नदभावयतो तस्मात् स एवाभिमन्यते स्माभिः प्रशस्त वेनेति तात्पर्यं २२ ॥

ननुतलतलगायादस्मिद्धतिलत्वंतद्वाच्यमित्यतआह पातालेति यस्मिन्नधिष्ठानभूते चैतन्ये मायाविनिर्मितब्रह्मांडांत
र्भवाः तलादयस्सप्तपातालाख्याः सर्पादयश्चकल्पिताः संतोवस्तुतोऽपातालाः पातालास्तंतदभावाधिष्ठानचि
ज॰री द्रूपाः तलत्वमिति संबंधः तथा यस्मिन्पुनर्भूरादयः सप्त आकाशाः कल्पिता मरुभूमौ रश्मिष्वापश्चवत्स्वयं
प॰ चासमंतात्काशते प्रकाशत इति तथा सर्वसाक्षित्वात् साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः तलत्व
मित्यन्वयः अथवा यस्मिन्नधिष्ठानभूते चिदाकाशे पातालललोकः स्वाख्याः सर्पश्चवा पातालानामसप्त
लोकः तस्यामेवमूर्ध्वयारेखाः आकाशलोकश्चाध्यस्तः तत्रैवचामीकरामिव तलत्वमिति योज्यं पद्येनतत्व

पातालापातालतलत्तअगामाअगासओडकओ
इकमालयकेवेदकहनरकवान ॥

1369-MS.

सर्वेषांपदानांकाष्ठाहिरण्यगर्भपदंतस्यापिपरमकाष्ठापरिच्छिन्नत्वात् तलत्वमित्यर्थः तर्हितलत्वंकेनप्रमाणेनतल
त्वमितिचेत्वेदप्रमाणेनेत्याह भालयकेइति वेदाख्यमाकरणाभूतादतिरिक्तेनप्रमाणेनाविषयतोसतिकेवलेऽप्रमः
प्रमितिचेत् ... कथयंतीत्यर्थः तेवेदाःकेनकेनवा
प्राप्यतेसर्वेऋषिमुरुषेर्वेदास्तुसर्वप्रमाणराजानोऽग्रादयउत्तरकांडरूपाःतत्कथयंतीत्यर्थः
केनवदंतीत्यतआह ऋकवानेति येकत्ताप्रतिपादिकवाक्येनतत्त्वमस्यादिनापेक्षाविज्ञानजननेनगुरुमुखे
विचारविशिष्टेनेत्यर्थः ॥